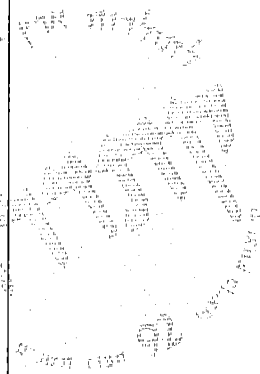

סיועה של קהילת איסתנבול ליהודי ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה וקשריה עמם

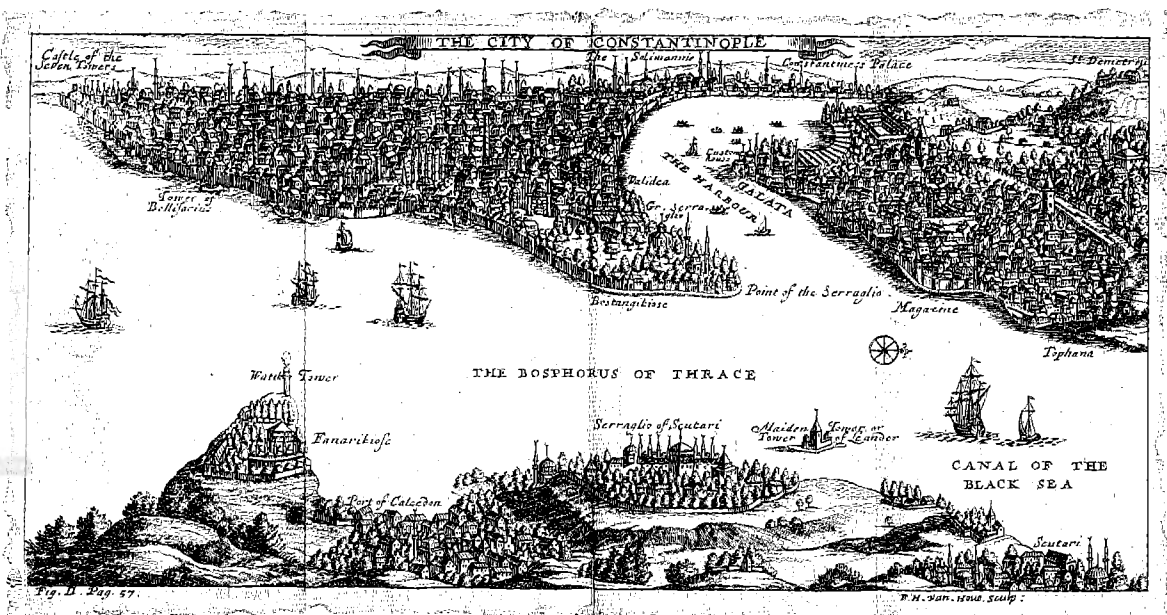

איסתנבול הייתה בירת האימפריה העות'מאנית, מקום מושבם הרשמי של הסולטאנים ומשכנם של ראשי המנגנון המנהלי והדתי. בה מוגו וממנה יצאו מושלי המחוזות והקאדלים אל מחוזות שלטונם. עובדה זו הציבה את הקהילה המקומית בעמדה מרכזית והעניקה לה השפעה מכרעת על גורל שאר קהילות ישראל באימפריה העות'מאנית.¹ קהילת איסתנבול ואישים מרכזיים שחיו בה, ושהיו

מחקר זה נעשה במסגרת פרויקט תקנות יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית, המתנהל במכון בן-צבי, בהנחיית פרופ' יוסף הקר ובתמיכת הקרן הלאומית למדע וקרן הויתרון לתרבות יהודית. אני מודה לקרנות אלו גם על הסיוע החומרי שהעניקו לי. מאמר זה הוא עיבוד של פרק מעבודת הדוקטור שלי שנושאה 'החברה היהודית בערים הראשיות של האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז', הנכתבת בהדרכתו של פרופ' הקר, בהיותי עמית מחקר קרן אלישר במכון בן-צבי, ונוסח מורחב של הרצאה שנישאה בקונגרס החמישי של 'משגב ירושלים' בקיץ תשנ"ז. תודתי העמוקה נתונה לפרופ' יעקב ברנאי על הערותיו החשובות.

1 בכך תפסה למעשה איסתנבול את המקום שמילאה קודם לכן קהילת קהיר, בירת הסולטאנות הממלוכית. למרות חילופי השלטון בשנת 1517 הוסיפה קהילה זו למלא תפקיד חשוב בחיי היהדות הארץ-ישראלית עד לסוף המאה השש-עשרה, בעיקר משום קרבתה הגאוגרפית ועושרה. אף דפוס היחסים בין מצרים לארץ-ישראל (עליות, עליות לרגל, קשרי משפחה וקשרים כלכליים) נשאר במידה רבה כשהיה. בנושא זה ראה: J.R. Hacker, 'Spiritual and Material Links between Egyptian and Palestinian Jewry in the Sixteenth Century', A. Cohen & G. Baer (eds.), *Egypt and Palestine*, Jerusalem & New York 1984, pp. 249-250. אזכיר כי הקראים אינם יוצאים מכלל זה, וניכר דמיון בין דפוסי הקשר של קהילות הקראים לאלו של הקהילות היהודיות. מרכז הכובד של הקראים שכן בתקופה זו בחצי האי קרים, אך לקהל הקראי באיסתנבול 'יק"ק אדירנה', שהיה באופן רשמי אחד הקהלים היהודיים בבירה) נודעה חשיבות רבה כתחנת מעבר וכחוליה מקשרת בין קהילות הקראים בחצי האי קרים לבין אלו שבמצרים ובירושלים.

מקורבים למלכות, התערבו לא אחת אצל השלטונות למען קהילות ברחבי האימפריה, ובכלל זה קהילות היהודיות בארץ-ישראל. קהילה זו הייתה קהילה ראשה באימפריה במספר אוכלוסיה ובעושרה. היא נודעה במוסדותיה ובפעילותה הדתית, החינוכית והפילנתרופית. עניין מיוחד יש אפוא בשאלה מה היה טיב קשריהם של יהודי איסתנבול עם יהודי ארץ-ישראל ומה היה טיב זיקתם אליה כקהילה וכיחידים. מאמר זה יבחן את אופי הקשרים בין קהילת איסתנבול לבין היישוב היהודי בארץ-ישראל מירידת צפת בשלהי המאה השש-עשרה עד להקמת 'ועד פקידי ירושלים בקושטא' בשנת תפ"ו (1726), תקופה שבה עוצבו למעשה דמותו ואופיו של היישוב ויחסיו עם התפוצות.

במאה השבע-עשרה התחוללו בארץ-ישראל כמה וכמה שינויים חשובים, ובמידה רבה הייתה אמנם מאה זו, 'המאה העות'מאנית'² בהשוואה למאה השש-עשרה חלה בתקופה זו ירידה דמוגרפית, נחלש כוחו של השלטון המרכזי, וחוליים שפגעו במחוזות אחרים של האימפריה נתנו אותותיהם גם באוכלוסיית ארץ-ישראל. בשינוי חשו כל יושבי הארץ, שוכני העיר, הכפר והמדבר, בני שלוש הדתות. מפת היישוב היהודי בארץ-ישראל עברה תמורות ניכרות: כבר בראשית המאה נתערער לחלוטין מעמדה של קהילת צפת המדולדלת, היישובים הכפריים שבסביבותיה שקעו, ואף טבריה נטרקנה מתושביה היהודים. בניגוד לגליל, נהנתה קהילת ירושלים מפריחה חסרת תקדים - במהלך הרבע הראשון של המאה השבע-עשרה צמחה אוכלוסייתה היהודית בקצב מהיר והיא הייתה לגדולה ולחשובה בקהילות בארץ-ישראל.³ בעקבות המשבר בימי שלטונו של מחמד אבן פרוח' (שפ"ה-

איסתנבול
והבוספורוס -
תחריט מספר מסע
שנדפס בשנת 1683

2 כמינוחו של ד' זאבי, המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה השבע-עשרה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 9-10.
3 בירושלים נמנו באופן רשמי בשנת 1690/1 182 משלמי מס יהודים, והד משער כי בעיר חיו כ-1,000 יהודים, ראה: א' הד, 'יהודי ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ז', ירושלים, ד (תשי"ג), עמ' קעו-קעז. הד מאשש את דבריו

שפ"ו, 1625-1626) נידלדה הקהילה, ומנתה קרוב ל-1,000 נפשות. רק בשלהי המאה החלה התאוששות מסוימת. ברחבי ארץ-ישראל נמצאו עוד קהילות יהודיות ספורות, חלקן זעירות. האוכלוסייה היהודית הייתה ברובה הגדול ממוצא ספרדי, ומיעוטה מוסתערבים, מגרבים, אשכנזים ואיטלקים.⁴

דמות היישוב היהודי בארץ-ישראל השתנתה במאה השבע-עשרה מבחינה דמוגרפית, כלכלית וארגונית, ותמורות אלו בלטו במיוחד בקהילת ירושלים, שהייתה רוב מניינו ורוב בניינו של היישוב: א. האוכלוסייה היהודית במאה השבע-עשרה הייתה מורכבת בעיקר ממשפחות רב-דוריות, והתאפיינה ברציפות, בגידול עקב ריבוי טבעי ובהתפלגות גילים רגילה. שינוי דפוסי העלייה וטיפוסי העולים גרם לכך שבמאה השבע-עשרה כמעט איננו מוצאים משפחות מורחבות, אלא תאים משפחתיים מינימליים, של זוגות מבוגרים (לעתים בנישואין שניים או שלישיים) ובודדים (בעיקר אלמנות). הריבוי הטבעי היה זעום כתוצאה מחתך הגיל הגבוה יחסית של העולים ומן התמותה הגבוהה. גודלה של האוכלוסייה היה נתון לתנודות חריפות, בהתאם למצב הביטחון, להתפרצות של מגפות ולהגעת עולים. התחלופה המהירה של האוכלוסייה ניוונה בעיקר מזרם העולים התמידי, זרם שעצמתו הייתה פועל יוצא של הלכי רוח, מצב הביטחון והתנאים הכלכליים והפוליטיים בארץ-ישראל ובארצות המוצא של העולים.

ב. בעוד במאה השבע-עשרה הייתה כלכלת יהודי ארץ-ישראל מבוססת בעיקרה על מלאכה, מסחר ומתן שירותים, והעובדים היו חלק אינטגרלי מן הכלכלה העירונית, הרי במאה השבע-עשרה היו יותר ויותר אנשים שלא עבדו, ושמחיתים הייתה מתמיכה כלשהי או מרווחי הונם (בח"ל או בארץ), כמעט ללא זיקה לכלכלה המקומית.⁵

בעדותו של ר' רפאל מרדכי מלכי מאותה תקופה. באותה עת העריך גם חאגיז כי בירושלים לבדה התגוררו כ-1,000 עניים. ראה: ר' משה חאגיז, שפת אמת, אמסטרדם תס"ז, דף כג ע"ב. וראה עוד: מ' רוזן, 'צמיחתו של היישוב היהודי והתפרוסת היישובית שלו', א' כהן (עורך), שלטון הממלוכים והעות'מאנים (1260-1804) (ההיסטוריה של ארץ ישראל, ז), ירושלים תשמ"א, עמ' 201-207, 212-215; הנ"ל, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 13-20. קהילת חברון הייתה מעין שלוחה של קהילת ירושלים, והמידע על אודותיה מועט יחסית; ראה: א' יערי שלוחי ארץ-ישראל, (להלן יערי), עמ' 464-487; ובפרק הנזכר מאת רוזן, עמ' 215-217. על צפת, טבריה וכפרי הגליל ראה: רוזן (שם), עמ' 208-212. בסך הכול היו היהודים מיעוט מבוטל בין תושבי הארץ, ואף בירושלים לא עלה מספרם על 20 אחוז מכלל תושבי העיר. על ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה ועל סג'יק ירושלים בפרט ראה: זאבי (לעיל, הערה 2).

4 בירושלים היו גם משפחות קראיות ספורות. על העדות השונות והיחסים ביניהם ראה: מ' רוזן, 'מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות בישוב היהודי בארץ-ישראל משלהי המאה הס"ו עד שלהי המאה הי"ז', קתורה, 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 73-101. האוכלוסייה בארץ-ישראל, שמנתה כרבע מיליון תושבים, הייתה מגוונת ביותר. עם המוסלמים נמנו ערבים, בדווים, צ'רקסים, תורכמנים ואחרים; ואף הנוצרים היו מפולגים לעדות שונות: יוונים, ארמנים, קופטים, אתיופים, סורים ואחרים, ועליהם נוספו כמובן צליינים ממדינות שונות באירופה.

5 חומר רב בנוגע לעיסוקיהם של יהודי ירושלים במאה השבע-עשרה פורסם במחקריו של אמנון כהן. עוד בשלהי המאה השבע-עשרה השתכרו רבים ממשלמי המס מעמל כפיהם, ורק רבע מהם היו תלמידי חכמים ומשמשים בקודש, כמובח מנתוני מפקד המס משנת 1690/1, ראה: הד (לעיל, הערה 3), עמ' קעח-קפא. אפשר שהשלב האחרון של שינוי דפוסי הקיום התרחש ברבע הראשון של המאה השמונה-עשרה, וללא ספק נסתייע במיסוד העזרה לאחר הקמת 'ועד הפקידים' בקושטא. נוסע יהודי איטלקי שביקר בארץ באמצע שנות השלושים של המאה השמונה-עשרה מספר בהגומה: 'כי כל היהודים המצויים בכל עיר ובכל מדינה בעולם תורמים להחזקתו של מפעל כה מקודש, וממפעל זה הם עצמם מתפרנסים, מאחר שאינם עוסקים בשום עסק ובשום מלאכה מכל סוג שהוא

קברי צדיקים בצפון הארץ ".... יוסף הצדיק בכפר בלאטה... טבריא זורקת על שפת הים חמי טבריא ובהר קבור ר' עקיבא ואשתו במערה ולמטה כ"ד אלף תלמידיו שמתו מפסח ועד עצרת על שלא חלקו כבוד זה לזה וזו צורתם..." איור משנת 1598 בכתב-יד מאיטליה

ג. מסורת הארגון וההנהגה, שהייתה עדיין במידה רבה יצירה של התקופה הממלוכית, חדלה להתקיים במחצית השנייה של המאה השש-עשרה. את מקומה תפסו שיטות גיהול והנהגה שהובאו מן החוץ, בעיקר מקהליהם של יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית. שינוי זה, שנישא בידיהם של העולים שנתמנו לראשות הקהילה, קיבל משנה תוקף בשל התלות הגוברת בקהילות התומכות, ובראשן איסטנבול. הקהילה עצמה נעשתה תלושה, פגיעה יותר, ותלותה בגורמי חוץ לקיומה הפיזי והחומרי גברה.⁶ עדויות על קשרים של קהילות יהודיות באנטוליה ובבלקן עם יהודי ארץ-ישראל ועל תמיכה בהם קיימות כבר בראשית המאה השש-עשרה, אולם רק בשליש האחרון של אותה מאה מתרבות הידיעות בנושא זה. הקשר נעשה אינטנסיבי יותר בעשור האחרון של המאה על רקע המשבר שפגע בקהילת צפת, והוא התבטא באיסוף ובמשלוח של כספים, מזון ואריגים למען יהודי צפת ובייסוד ובניהול של קופות, קרנות והקדשים לטובת מוסדות לימוד ועניים בארץ-ישראל.⁷ ההידרדרות המדינית

[ההדגשה שלי, יב"ג], ובהתמדה הם מקיימים אורח חיים זה, תמיד באותם עיסוקים. וההכנסות מתחלקות על פי רמתם של הלומדים ועל פי מידת הצורך כי קיימים הממונים שלהם המפקחים על ההכנסות ועל ההוצאות ועל החלוקה, ויש הסופר הממונה על כתיבת המכתבים החוזרים ולכל תפקיד אחר שיידרש, ומזמן לזמן הם שולחים את השו"רים שלהם כשהם מצויידיים באיגרות האמנה' (מ"ח קאפוטו, יומן מסע לארץ הקודש, תרגם י' רופא, ערכו מ' קאסטרולצמן וד' קאסוטו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 14).

J. Barnai, 'The Jerusalem Jewish Community, Ottoman Authorities and Arab Population in the Second Half of the Eighteenth Century: A Chapter of Local History', *Jewish Political Studies Review*, 6 (1994), p. 12
 6 המשבר בתעשיית אריגי הצמר שעליה נשענה כלכלת צפת, היה אחד מביטוייו של משבר כלכלי ומוניטרי שפגע ברבות מערי האימפריה. קהילת ירושלים נפגעה גם היא, וכבר קודם שנת שמ"ה היא מתוארת כקהילה שקיומה תלוי בתמיכה חיצונית 'דמנהג פשוט בעיר ירושלים תוב"ב שאינם מתפרנסים מממון אנשי העיר אלא מהנשלח להם מחוץ לעיר המזכים להם בכל שנה ושנה' (ר' שמואל קלעי, משפטי שמואל, ויניציה שני"ט, סימן צט, דף קג ע"ג; ברור עם זאת שהכוונה לקהילה ולא למחייית היחידים). הערכה דומה ראה: 'ואלמלא כי מכל גלילות ישראל שולחים שם [=לירושלים] מעות לפרוע המסים וארנוניות שלהם לא היו יכולים יהודים לדור בה מרוב המסים'

והכלכלית באימפריה בשלהי המאה השש-עשרה ובראשית המאה השבע-עשרה פגעה בציבור היהודי בערי אנטוליה והבלקן, ונראה כי זו הסיבה העיקרית למיתון שחל בפעולה הממוסדת למען ארץ-ישראל.⁸ בתקופה זו הפכה ונציה מרכז לטיפול בכספי ארץ-ישראל, וקופת ארץ-ישראל שקמה בה הייתה מודל לקהילות נוספות, ואלה העבירו אליה את הכספים שאספו. המקורות שהגיעו לידינו מן הרבע הראשון של המאה השבע-עשרה על קשרים בין ארץ-ישראל לקהילות תורכיה אינם מרובים לפי שעה. הם כוללים תכתובות הנוגעות לשד"רות ולמשלוחי כספים, פסיקות במחלוקות על כספי הקדשים קיימים ואזכורים בודדים של עליות ושל עליות לרגל. מקורות אלו מעידים לכאורה כי

(ר' שמואל די אוזידה, לחם דמעה, אמסטרדם ת"ע, דף א ע"ב). ראה על כך גם: י' ברנאי, יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 107-109; ובספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 275. להלן כמה עדויות על הסיוע היהודי ארץ-ישראל בשלהי המאה השש-עשרה: מדי שנה נשלחו בספינה מאיסתנבול לצפת חיטה, אריגי צמר וכסף מזומן, ראה למשל: ר' אליהו אבן חיים [ראג"ח], שאלות ותשובות, קושטא [הש"ד]. סימן עז, דף קיט ע"ד. תמיכה זו מומנה באמצעות מגבית מאורגנת שנערכה בבידה, ראה: שם, סימן פא, דף קכד ע"ד (האם נוכל להסיק מדבריו של ראנ"ח כי הפעולה הייתה משותפת לכלל הקהלים הרומניוטיים, וכי הרבנים הם שארגנו אותה? אף באיגרת 'חזות קשה' לר' משה אלשיך נזכרת נדבת 'ק"ק רומניא[ה]' כנדבה לעצמה, ראה: מ' פכטר, "חזות קשה" לר' משה אלשיך, שלם, א [תשל"ד], עמ' 193 = הנ"ל, מצפונות צפת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 117, שורות 355-356). בשלהי המאה השש-עשרה ובעשור הראשון של המאה השבע-עשרה טבעו ונשללו כמה ספניות כאלו. עובדה זו נזכרת בכמה מקורות וקשה להבחין באיזה מקרה עוסק כל אחד, ראה: מ' בניהו, 'אגרות תשנ"ג', עמ' 107-108; ד' תמר, 'שתי אגרות על צפת מאת ר' יהודה וכסף לעזרת צפת', אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 107-108; ד' תמר, 'שתי אגרות על צפת מאת ר' יהודה אריה ממודינא', ש' אטינגר ואחרים (עורכים), ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 297-303 = הנ"ל, מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובאיטליה, ירושלים תשל"ג, עמ' 126-129; י' בוקסנבוים (מהדיר), אגרות ר' יהודה אריה ממודינא, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 209; הקדמת ברוך קאלימאני בתוך: ר' משה אלשיך, גורת משה, ונציה ש"ס, דף ו ע"א ועוד. ר' משה אלשיך שהיה באיסתנבול בשנת שנ"ב בשליחות צפת. תמכריו נזכרות קהילות איסתנבול וונציה כשוות במידת סיוען ובקרבן ליישוב היהודי בצפת, והוא משבח את תרומתם הגדולה של יהודי איסתנבול, ספרדים ורומניוטים כאחד. לפי הנתונים באיגרתו קיבלה על עצמה קהילת איסתנבול בשנת שנ"א להעביר לצפת 120,000 אקצה ובכל אות מחמש השנים הבאות 60,000 אקצה. דומה שהסדר זה מסמל את ראשית הסיוע הרצוף לארץ-ישראל, בניגוד למגביות האקראיות בעבר (ראה: פכטר, 'חזות קשה' [שם], עמ' 192 = הנ"ל, צפונות צפת [שם], עמ' 115-116, ובפרט שורות 332-333). התעוררות דומה לסיוע ארץ-ישראל חלה במקביל גם בערי צפון איטליה. ראה על כך למשל: ד' קארפי, פעולת 'ק"ק איטאליאני' שבויניציאה למען עניי איי בשנים של"ו-תצ"ג, תל-אביב תשל"ט. על יזמתו של ר' יוסף פארדו, יוצא סלונקי, בקהל הלוונטינים בוונציה ראה: מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יון ליהודי איטליה, תל אביב תש"ם, עמ' 179. באחת מאיגרותיו מספר ר' שלומיל מיינשטרילי, שהגיע לצפת בראשית שנת שס"ג, כי עשירי איסתנבול נהגו לפרוע את שכר עשרים המלמדים בצפת ואף סיפקו בגדים מדי שנה לארבע מאות תלמידי התלמוד תורה בעיר (א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 197 = הנ"ל, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 235). על התהדקות והתמסדות קשרי ארץ-ישראל-צפון אפריקה, ובמקרה זה סיועם של יהודי מרוקו לקהילות ירושלים וצפת משלהי המאה השש-עשרה ובמהלך הרבע הראשון של המאה השבע-עשרה ראה: ח' בנטוב, 'קשרי קהילות ארץ-ישראל עם מרוקו ויהודיה במאות השש-עשרה והשבע-עשרה', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 335-340. בהקשר זה ראה גם: א' דוד, 'הקשרים בין יהודי צפון-אפריקה לארץ-ישראל במאות הט"ו והט"ז', פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 74-86. הפסקת הסיוע מאיסתנבול ומקהיר נזכרת על ידי בני הזמן. באיגרת אנשי צפת לר' שמואל קנשינו בשנת שס"ד נכתב: 'כעת הסבה הייתה כי אבדה מצרים מאחינו שהיו סעד לתומ[כ]נו ולא ימצא בתוכה שום מעלים ושר יהודי ואף קושטניני זה ג' שנים כי בסבת המלחמות אשר למלך יר"ה משכו ידם מעשות הטוב והנאות כדרכם דרך ה'" (ש' אסף, 'אגרת ראשי קהלת צפת בשנות שס"ד-ס"ה', קבץ על יד, ג [ג] [ת"ש], עמ' קלה). וראה מה שכתב ר' יום טוב צהלון בעשור הראשון או השני של המאה השבע-עשרה בלשון עבר: 'וגם היו בספרדים בעלי כיסין וגם היו שולחים למצריני[ם] [ו] וקושטניני[ם] [א] ושולחים להם ממון רב' (ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, ונציה תנ"ד, סימן קס, דף קלג ע"ג); ובמקור אחר: 'עתה אזלת יד המחזיקים כי אפס כסף' (ר' יום טוב צהלון [מהריט"ץ], שאלות ותשובות החדשות, א, ירושלים תש"ם, סימן פח, עמ' קעג ע"א).

בשלב זה פחתה הפעולה המאורגנת לסיוע לארץ-ישראל.⁹ שני גורמים חברו לחידוש הקשר ולסיוע הפעיל לקהילת ירושלים ולצפת, שנותרה מרכז התורה בתודעת בני הדור: האחד היה המשבר החמור שעבר על קהילת ירושלים בימי שלטונו הקשה של מהמד אבן פרוח' (1625-1626), משבר שהותירה 'כמצולה שאין בה דגים' וחייב פעולה נמרצת לשיקומה,¹⁰ והגורם האחר היה התייצבות המצב המדיני והפוליטי והשיפור בכלכלת האימפריה במחצית השנייה של ימי שלטונו של הסולטאן מראד הרביעי (1623-1640). שינוי הנסיבות הוא שאפשר ליהודי הבירה לחזור ולעסוק בעניינים פילנתרופיים, ואמנם מן הרבע השני של המאה השבע-עשרה חלה התפתחות הדרגתית ורצופה בפעולה הממוסדת למען ארץ-ישראל, קרי ארגון הגבייה והסיוע הפוליטי מחד גיסא ומיסוד השליחות מאידך גיסא (חלוקת הארצות ומסלולי השליחות, מפתחות החלוקה, תנאי השליחות, נוסחי איגרות השד"רים ועוד).¹¹ בשעה זו הייתה קהילת סלונקי טרודה בשיקומה לאחר משבר כלכלי ודמוגרפי ארוך שנים, ואף קהילת ונציה החלה מאבדת את מעמדה ויוקרתה,¹² ונסיבות אלו חיזקו את מעמדה של איסטנבול כמקום שבו רוכזו כספי הסיוע ושממנו הועברו ליעדם. הקשיים הכספיים שאליהם נקלעו הקהילות העות'מאניות בשנות השמונים והתשעים של המאה השבע-עשרה עקב הכבדת עול המסים נתנו את

9 מיעוט המקורות שנשתמרו יוצר רושם מטעה. האטה ניכרת היטב בתיאור פרק זמן זה בספרו של יערי 'שלוחי ארץ-ישראל'. להלן כמה מן העדויות לסיוע בתקופה עלומה זו: בכ"י אוופטוריה שתואר בידי ברודי, ובינתים נעלם, נמצאו שלוש איגרות שעניינן שד"רים לסיוע ארץ-ישראל בתקופה זו ממש, ראה: H. Brody, 'A Manuscript Miscellany', *JQR*, 13 (1922-1923), pp. 95-96. חומר רב ערך לתולדות האשכנזים בצפת ובירושלים ברבע הראשון של המאה השבע-עשרה נשתמר בכ"י פנקס הקהל האשכנזי בצפת ובירושלים מראשית המאה השבע-עשרה, ראה: כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 74. בפנקס זה השתמש מא"ז קינסטליכער במאמרו 'בין אויבן לארץ הקדש', צפונות, א, א (תשמ"ט), עמ' עה-פב, והוא יפורסם בקרוב בידי י' הקר בספרו 'מקורות ומחקרים לתולדות היהודים באמפריה העות'מאנית'. חומר נוסף מצוי בהתכתבות משפחת בית-הלוי מסלונקי בשנים ש"ס-ש"ף, שהקר עתיד לפרסמה.

10 בתום כהונתו של אבן פרוח' נותרה בירושלים קהילה מצומקת ועמוסת חובות כבדים. דומני שמכאן ואילך לא הצליחה הקהילה להיחלץ מעול החובות, והם 'גולגלו' הלאה באמצעות זרם התרומות הבלתי פוסק, שהגיע בתיווך השלוחים. המעיין בספרו של יערי 'שלוחי ארץ-ישראל', מקבל את הרושם כי ברבע השני והשלישי של המאה השבע-עשרה גדל והלך מספר השד"רים שיצאו לסיוע היישוב, וכי היעד הראשון במעלה היה ערי תורכיה והבלקן. רושם זה מתאשר גם מאזכור עשרות שלוחים בספרות השו"ת בת הזמן, חלקם בלתי ידועים במחקר. ניתן לשער כי הסיבות לעלייה במספר השלוחים היו גידול בצורכי היישוב אך גם נכונות יתר מצד קהילות התפוצה לסייע והאפשרות הפיזית לעשות זאת. על חובות קהילת ירושלים בשלהי המאה השבע-עשרה ובמאה השמונה-עשרה ועל ההלוואות שנטלה לפירעונם ראה: J. Barnai, *The Jews in Palestine in the Eighteenth Century*, Tuscaloosa, 1992, pp. 198-201. סכומי החובות סוכמו שם, עמ' 201-205.

11 יערי חש בשוני שחל באמצע שנות העשרים, ואמנם הפרק השביעי בספרו 'שלוחי ארץ-ישראל' פותח בימי אבן פרוח' ומסיים בעליית ר' יהודה חסיד. לגבי הרבע הראשון של המאה הוא מזכיר רק חמישה שלוחים מירושלים, לעומת כחמישה-עשר ברבע השני שלה וכחמישים במחצית השנייה של המאה. הידיעות הראשונות על שלוחי חברון הן מאמצע המאה השבע-עשרה, ועד לסופה יצאו כעשרים שד"רים, ראה: יערי, 'שלוחי ארץ-ישראל', עמ' 464-486. לסיוע צפת יצאו מאמצע המאה השבע-עשרה ועד סופה כחמישה-עשר שלוחים. אין ידיעות לגבי טבריה, שניטשה סופית בשנת 1644, ראה: שם, עמ' 256-260. דוגמה לשטר הרשאה לייפוי כוח לשד"י ירושלים במאה השבע-עשרה ראה: ד' קויפמן, 'מכתבים הנוגעים לקורות ארץ-ישראל, ירושלים, ג (תרמ"ח), עמ' 117-118 = יערי, 'שלוחי ארץ-ישראל', עמ' 10.

12 על סיועה של קהילת ונציה ראה: ד' קארפי, בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגיטו, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 217-281. לאחר המאה השש-עשרה ירד גם מעמדה של קהילת קהיר כמרכז לסיוע כלכלי וכמקום מוצא ותחנת מעבר לעולים ולעולי רגל, תפקיד שמילאה מאז התקופה הממלוכית, ראה לעיל, הערה 1.

אותותיהם בתחום הסיוע ליהודי ארץ-ישראל אך לא הביאו לניתוק הקשרים.¹³ ההתפתחויות במהלך המאה השבע-עשרה בצירוף מגמות הריכוזיות שאפיינו את קהילת איסתנבול וצרכיו הגדלים של

היישוב היהודי בארץ-ישראל הביאו את הפעילות המאורגנת לשיאה בכינון 'ועד פקידי ירושלים' בשנת תפ"ו (1726), ועד שראשית פעולתו מציינת עידן חדש בתולדות היהודים בארץ-ישראל.¹⁴ במהלך המאה השבע-עשרה עברה אפוא ההגמוניה על הטיפול ביישוב היהודי בארץ-ישראל לאיסתנבול, ועד להקמת 'ועד הפקידים והאמרכלים באמסטרדם' בראשית המאה התשע-עשרה שרמה זו על מעמדה כאפוסטרופוס הבלעדי שלו.

העשייה למען יושבי הארץ הייתה פועל יוצא של אווירה תרבותית-דתית¹⁵ ופונקציה של יכולת כלכלית, וברור כי איננו יכולים לדבר על כלל הציבור כעל גוף אחד. ניתן להבחין בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית בשלוש גישות עיקריות לנושא יישוב ארץ-ישראל:

א. גישה אקטיווית, משיחית, אפוקליפטית, הייתה מקובלת על חוג מצומצם ביותר - תחילה, בראשית וגם באמצע המאה השש-עשרה, הייתה זו גישתם של מקובלים, ולאחר מכן נקטו גישה זו כמה מן השבתאים המאמינים בשני הדורות שלאחר ההמרה (ראה להלן). לפי גישה זו שילוב של עלייה עם לימוד ותפילה בארץ עשוי לסייע בקירוב הגאולה.

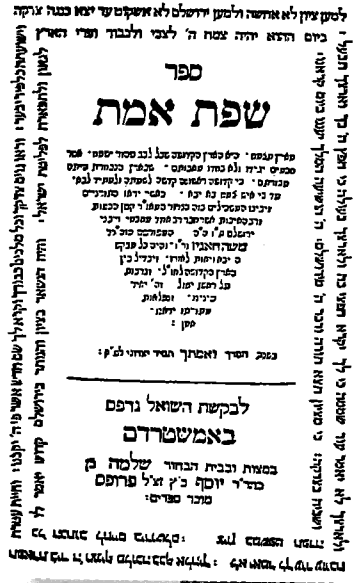
ב. גישה הפוכה הייתה אופיינית לחוג מצומצם אחר, בעיקר אנוסים לשעבר במערב אירופה. אלו לא ראו כל היגיון בישיבה בארץ בתנאים הקשים ששררו בה ובמחיר כספי כה גבוה, ואף פקפקו באמתות הידיעות והחששות שהובאו במכתבי השד"רות. הביטוי הבוטה ביותר לעמדות אלו נשתמר בשאלה שנשאל ר' משה חאגיז (כנראה באמסטרדם). תשובתו הפולמוסית והארוכה, המהווה כתב סנגוריה חשוב על יהודי הארץ ותמיכה נמרצת בתביעתם לסיוע, נדפסה כספרון ששמו 'שפת אמת'. ייתכן כי דעות דומות הובעו על ידי הפורטוגלים שישבו באיסתנבול ובאיזמיר, ושהיו קשורים לתפוצה המערבית בקשרי משפחה ומסחר.¹⁶

13 איגרת חברון לקהילת פיזה בשנת תמ"ט מזכירה קשיים כספיים חמורים שבהם היו נתונות קהילות איסתנבול ואיזמיר, שבעבר תמכו בחברון בקביעות, ראה: יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 480-481. על המצב הקשה באדרינה כבר בשנות השבעים ניתן ללמוד מאגרת ר' ישראל אדאטו לשד"ר מאיר רופא, ראה: A. Danon, 'Documents et traditions sur Sabbatai Cevi et sa secte', REJ, 37 (1898), p. 109

14 על 'ועד פקידי ירושלים בקושטא' ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 129-158. דברים כלליים על גוף זה וירירתו ראה: י' ברטל, 'הפקידים והאמרכלים ואיגרותיהם', הנ"ל, גלות בארץ, ירושלים תשנ"ה, עמ' 64-67.

15 ארץ-ישראל נתפסה כמקום שיתרונותיו עושים אותו מקום האידיאלי מבחינת התנאים הגשמיים והמספויים להשגת שלמות שכלית ולהתמסרות דתית. ראה למשל: ד' שוורץ, 'אמצע לארצות ושער לשמים: תפיסות פילוסופיות של ארץ-ישראל בהגות היהודית של המאה ה-16', א' רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 54-93.

16 מבקש אני מאת מעלתך יעשה עמי החסד להודיעני דעתו איך מבין הוא כהיום הגדר של קדושת ארץ הקדושה ואם יש איוה שר טוב לשכון בה... עוד נאמר לי שהדדים שלה עוברין ציווי השם אשר גזר היות אותה הארץ שוממה מבלי יושב מבניה ישראל... יעשה עמי החסד להודיעני סיבת הכמה יגיעות ודוחקים שתדיר מודיעים לנו

שער הספר 'שפת אמת' אמסטרדם 1707

מכון ברכות יצחק

ג. חלקו הגדול של הציבור היהודי נקט גישת ביניים - הכול הודו בסגולות התפילה והלימוד בה ובתועלת הקבורה באדמתה, אך סברו כי נוכח הקשיים אין העלייה לארץ והישיבה בה מצווה בזמן הזה. עלייה בגיל מבוגר הייתה אפוא משום פתרון אידאלי למי שביקש לממש את מצוות העלייה וליהנות מכל העולמות. ועוד נחזור לכך בהמשך.

מי שלא התכוון לעלות יכול היה לסייע ולהשתתף ביישוב ארץ-ישראל בדרכים אחרות, שכן גם העשייה למען הארץ הייתה ערך נחשב. אין תמה כי אנו מוצאים את בני המעמד הבינוני והגבוה ובהם חכמי הקהלים כמי שעושים בכל הקשור לארץ-ישראל - כממונים עסקו בגביית הכספים, בריכוזם והעברתם, במתן הקלות לעולים, באישור או ביצירה של הסדרים שיאפשרו את קיומם בארץ-ישראל וכדומה, וכבעלי יכולת הם שציוו בחייהם ובמותם הקדשות לטובת יהודי ארץ-ישראל וחכמיה.

טפח מהשקפותיהם של החכמים בתחום זה נחשף בבחינת פעולותיהם, כתביהם ופסקיהם. מן המקורות מתברר כי בקהילות יהודי האימפריה היו הרבנים מרביצי התורה, אלו שעסקו בהענקת מכתבי המלצה לשד"רים, בגבייה ובהעברה של כספי ארץ-ישראל ליעדם וכיוצא באלה. מציאות זו מעוררת תהייה על העדר דרשות לסיוע ארץ-ישראל,¹⁷ דוגמת הדרשות 'להלבשה' ו'לתלמוד תורה', השכיחות כל כך בספריהם של חכמי האימפריה בתקופה זו. דרשות 'לנדבת ארץ-ישראל' או 'למעלת ארץ-ישראל' מתועדות רק מן הרבע השני של המאה השמונה-עשרה, כנראה בויקה לפעילותם של 'פקידי קושטא' ולצמיחה המחודשת ביישוב היהודי בארץ-ישראל. עמדתם העקרונית של חכמי האימפריה לא הייתה אחידה, ובשאלה אם מצוות יישוב ארץ-ישראל בזמן הזה היא מדאורייתא נמצאו דעות לכאן ולכאן. מרבית הפוסקים נקטו גישה

נשים יהודיות באיסתנבול: מימין אלמנה ולידה אישה נשואה, בבגדים אירופיים. אזור לכתב יד משנת 1574

השלוחים על ידי הכתבים מאיזה סיבה הם נמשכים ואם הם אמיתיים הדוחקים הללו למה אינם יוצאים מאותה הארץ ואיך אינו מספיק לסיפוק פרנסתם כל כך ממון שאנו שולחים מאלו המדינות' (חאגיז [לעיל, הערה 3], דף ב ע"ב). על הספר ומגמותיו ראה: יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 93-88, 365; ובהרחבה: E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy, New York 1990*, pp. 57-64. לפורטוגלים שהתגוררו בערי האימפריה היו קשרי משפחה ומסחר עם יוצאי חצי האי האיברי במערב אירופה, ואין ספק שהיו מודעים לרוחות שנשבו בין אחיהם. האם בהקשר זה משמעותית למשל העובדה שבצוואתה, שניתנה באיסתנבול בשנת ת"א, לא הותירה בלאנקא ישרון שום ממון לטובת ארץ-ישראל? ראה: ר' משה בבבנשת, פני משה, ב. קושטא תל"א, סימן נט, דף ק ע"ד. וכך לגבי עשיר פורטוגלי אחר, יוסף שוהריש/סואריס מאיזמיר. בצוואתו, שנכתבה באיזמיר בשנת ת"ב, ניכרת רשת קשרים משפחתית בין איזמיר, ונציה, ליורנו, פירנצה ואמסטרדם. ראה: ר' משה בבבנשת, פני משה, א, קושטא תכ"ט, סימן לד, דף עה ע"ד-עו ע"ג. בכל אופן לא כל הפורטוגלים חשו כך כלפי ארץ-ישראל, ראה: ברנאי [לעיל, הערה 7], עמ' 100.

17 דרשות מסוג זה מצויות מחוץ לאימפריה ובאזורי הגבול שלה. כך למשל נשתמרו שתיים מן הדרשות שנשא ר' עזריה פיג'ו בוונציה למען ירושלים ולמען חברון, ראה: ר' עזריה פיג'ו, בינה לעתים, ונציה ת"ח, דף טו ע"ד, דף קפו ע"ג-קפז ע"ב. אלו וראי אינן אלא מקצת הדרשות שנשא במסגרת סיועו ליישוב היהודי בארץ-ישראל. לעומת העדר דרשות מסוג זה בתחומי האימפריה מצאנו בעשרות ספרי דרשות מן המאה הי"ז הספרים רבים למי שנפטרו בארץ-ישראל, ובהם מודגשת מעלת הנקברים בה.

פרגמטית למדי: מעלת ארץ-ישראל והיושבים בה גדולה וחשובה, אף הישיבה בארץ יש בה צד של מצווה, אך זו אינה מצווה מדאורייתא, ויש עדיפות לחיי השואלים ולרווחת משפחתם בגולה. לעמדה זו היו השלכות מעשיות על שאלות שעניינן דרישה לפירוד על רקע רצונו של אחד מבני הווג לעלות לארץ-ישראל, חרטה על נדר עלייה לארץ-ישראל ומחלוקות על שינוי ייעודם של כספי הקדש. במקרים של סכסוך משפחתי על רקע אי רצונו של אחד מבני הווג (בדרך כלל האישה) לעלות היה הבעל תובע לנהוג על פי דין הגמרא שלפיו 'כופין לעלות' ואם האישה מסרבת היא מאבדת את כתובתה כדין מורדת. בימי-הביניים נחלקו כידוע הרמב"ם והרמב"ן אם מצוות יישוב ארץ-ישראל בזמן הזה היא מדאורייתא, ודין הכפייה סויג והוכפף להעדר סכנת הדרכים. מצב זה הקל על הפוסקים לפסוק כי אם תסרב האישה לעלות תוכל לקבל את כתובתה (אף כי לא את התוספת), שהרי הבעל נשבע שלא יגרשנה בעל כורחה.¹⁸ חרטה או אי יכולת לקיים נדר לעלות מפאת קשיי הדרך, הסכנות הרבות ומחיר המסע הייתה בעיה ידועה. במרבית המקרים נפסק להלכה כי הנדר בטל, ולכל היותר

18 חומר רב בנושא מובא אצל: י' צפיאנסקי, ארץ-ישראל בספרות התשובות, ג, ירושלים תשל"ט. הסוגיה התלמודית בנושא זה מצויה בבבלי, כתובות, ק"י ע"ב. ר' חיים בתוספות, ד"ה 'הוא אומר לעלות' מסייג את מצוות העלייה לזמנם של התנאים והאמוראים, וראה דברי המבי"ט ודברי בנו עליו: שו"ת ר' משה מטראני, א, ויניציה שפ"ט, סימן רמה, דף ק"ו ע"ב-ע"ד; שו"ת ר' יוסף מטראני [מהרי"ט], ב, ויניציה ת"ה, יורה דעה, סימן כה, דף לד ע"ג-לה ע"ב. וראה על כך הערת ד' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א, עמ' 186. על גישת המבי"ט וכמה מחכמי צפת ראה גם: מ' בנייהו במבוא למהדורת שו"ת המבי"ט, ירושלים תש"ן, עמ' מד-מו; מ' פכטר, ארץ-ישראל בספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז, מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 290-319. לפי פכטר אף בקרב חכמי ארץ-ישראל היו הדעות חלוקות בעניין ישיבת ארץ-ישראל והעלייה אליה. דיון במחלוקת אם 'הכל מעלין' על פי מקורות מן המאה השש-עשרה ראה: א' ריבלין, 'פרק בתולדות ארץ-ישראל', מדעי היהדות, ב (תרפ"ו), עמ' 102-107; וכן ראה את דיונו של הרב אהרן סולובייצ'יק בפסיקת 'שולחן ערוך' בעניין: א' סולובייצ'יק, 'כופין לעלות', תורה שבעל פה, יב (תשל"ל), עמ' לט-מה. התחבטות דומה ניכרת אצל חכמי מרוקו במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ראה: א' בשן, ממזרח שמש עד מבוא, לוד תשנ"ו, עמ' 3-9. בסוגיית הכפייה ראה גם: מ' ליטמן, 'העליות לארץ-ישראל ממצרים בשלהי התקופה הממלוכית וראשית השלטון העות'מאני', קתדרה, 23 (ניסן תשמ"ב), עמ' 48-49. בניגוד לעמדות הרשמיות, שבאו לביטוי באיגרות של הקהילה, בפסקי רבנים ובכתבים עיוניים, היו אנשים, ובהם גם חכמים, שהביעו באופן פרטי עמדה נחרצת נגד עלייה לארץ בזמנים קשים, מעשה שלדעתם היה ראוי רק לוקנים; ראה: ש' אברמסון, 'איגרת מצפת משנת סס"ח (1607)', קתדרה, 48 (תמוז תשמ"ח), עמ' 19-20. דוגמאות לעמדת הפוסקים כפי שהיא מתבטאת במחלוקת בין בני זוג בנושא עלייה ראה למשל: ר' משה די מדינה, שאלות ותשובות, אבן העזר, שאלוניקי שני, סימן רטו, דף קפז ע"א-ע"ב (הבעל יתן לה נדוניה בלבד בלא תוספת); שו"ת מהרי"ט, ב, ויניציה ת"ה, יורה דעה, סימן כה, לד ע"ג-ע"ד ('שאינן עיקר המצוה בעליה אלא בישיבה והדיר'ת] שמה כמו שהביא הרמב"ן ז"ל אבל מי שעולה לראותה ע"ד לחזור לא מצונו בזה מצוה מפורסמת; הכותב מתיר את נדרו, עיגון האישה חמור יותר מעלייה, ואינו חייב לעלות); בנבנשת (לעיל, הערה 16), סימן כז, דף סז ע"א-סז ע"ב (פוסק כמהרשד"ם שהאישה תקבל נדוניה בלא תוספת). גם כמה מחכמי איזמיר פסקו כמהרשד"ם במחצית השנייה של המאה, ראה תשובת ר' אהרן לפפא המסתמך על ר' יעקב אבן נעים בתוך: ר' ברוך קאלומיטי, אבק דרכים, סלוניקי תקע"ד, סימן יד, דף סז ע"א-ע"ד (הכותב נתלה במחלוקת בין רמב"ם לרמב"ן, ומאחר שלא הוכרע סמכות יישוב ארץ-ישראל היא מדאורייתא הולכים לקולא). היו שהחמירו בכל זאת וסברו 'דכשהוא לדבר מצוה כגון לעליית לארץ-ישראל אין לחוש לסכנה', ראה: ר' אהרן אמארייליו, פני אהרן, סלוניקי תקנ"ו, אבן העזר, סימן ט, דף עה ע"ד; ואם האישה אינה חפצה בגט תשוב עד שילבין ראשה', ראה: ר' חיים ור' בנימין עשאל, סס חיי, סלוניקי תק"ו, סימן ט, דף כ ע"ד. פניות אל חכמי איסתנבול בבקשה להתיר נדרי עלייה נענו בדרך כלל בתיוב, ראה למשל: ר' אליהו אבן חיים, מים עמוקים ב, ונציה ת"ז, סימן מג, דף עג ע"ד; שו"ת ר' יחיאל באסן, קושטא תצ"ז, סימן י, דף ה ע"ב-ע"ג; שו"ת מהרי"ט (סס), בנבנשת (לעיל, הערה 16), א, סימן ה, דף יא ע"ג.

נדרש הנודר לתת לצדקה סך כזה או אחר. שאלת שינוי ייעודם של כספי הקדשות חזרה ונדונה בעיקר בעתות מצוקה כלכלית. קרובי המקדישים שנתרוששו היו מבקשים להסב את רווחי ההקדש לעצמם בטענה שאילו היה המקדיש יודע שכך יעלה בגורלם היה מורישו להם. לרוב נפסק לטובת המערערים בטענת 'עניי עירך קודמים'.¹⁹

הסיוע ליישוב היהודי בארץ-ישראל

סיועם של יחידים ומוסדות במרכזים העירוניים החשובים של האימפריה ובראשם קהילת איסתנבול ליהודי ארץ-ישראל התבטא בשני מישורים: האחד היה פעילות שגרתית וקבועה של איסוף ומשלוח של כספים, פעילות שנתבצעה באמצעות נושאי תפקידים רשמיים, קרי רבני הקהלים, והאחר – סיוע פוליטי אקראי באמצעות בעלי שררה המקורבים לחצר ולראשי השלטון. פעילות הסיוע, שנתבצעה בתגובה לדרישה וליזמה של יהודי ארץ-ישראל ואנשי הקשר שלהם בבירה, התחלקה לשני סוגים – מגביות כספים לצורך הקיום השוטף ושתדלנות להסדרת בעיות שנתעוררו תדיר. סיוע זה תואם את דפוס הפעולה הקבוע של קהילה מרכזית זו לשאר קהילות האימפריה – אם בהשתדלות ואם בסיוע כספי לקהילות וליחידים – פעילות שהייתה חלק אינטגרלי מהווי החיים של יהודי הבירה. קהילות ירושלים וצפת התחבטו בקשיים דומים לאלו של קהילות אחרות – מצוקה כספית, חובות, שיעורי מס גבוהים ולעתים גם מושל עריץ – אך באינטנסיביות רבה יותר. העובדה שמדובר בארץ הקדושה נתנה לפעולות אלו עדיפות וחשיבות יתר, מה גם שהיו מעורבים בכך טיעונים בדבר ערכו של לימוד התורה בה ושימור בתי הקברות ובתי הכנסת.

א. סיוע פוליטי, שתדלנות

מעמדם של יהודי ארץ-ישראל היה תלוי במידה רבה במצב יחסיהם עם בעלי השררה המקומיים – מושל הפרובינציה שישב בדמשק, מושלי ירושלים וצפת, והקאדים שלהן. חשיבות עצומה נודעה אפוא לקיומה של קהילה עשירה ובעלת רשת קשרים מסועפת בבירה. מציאותם של יהודים בעלי השפעה בחצר אפשרה לקהילת ירושלים לנסות ולהתערב באמצעותם בבחירת מועמדים נוחים עוד קודם יציאתם לשרת בוויילאית דמשק או בירושלים עצמה, או לפחות לקשור עמם קשרים.²⁰ כאשר

19 ראה למשל: ר' אברהם די בוטון, לחם רב, אומיר ת"כ, סימן רג, דף קיב ע"א-ע"ב; שו"ת מהר"י באסן (לעיל, הערה 18), סימן צד, דף סד ע"ב; ר' שמואל גאון, משפטים ישרים, סלונקי תצ"ב, סימן סג, דף קיא ע"ד; ר' חיים שבתי, תורת חיים, ג, סלונקי תפ"ב, סימן קג, דף קמו ע"ד. לפרסום רב זכתה פרשת הקדש אדרבי בתיריה, והיא נדונה בהרחבה בידי מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' קיח-קכ. שינוי סדרי העדיפויות במאה השמונה-עשרה ניכר בדברי ר' יעקב כולי מאיסתנבול: 'אי סאבירי קי איס אוב'ליגו גראנדי די אזיר צדקה קון לוס ענייני די ארץ-ישראל קי לוס פרוביס די חוצה לארץ' (ודע שחייב גדול לעשות צדקה עם עניי ארץ-ישראל יותר מאשר [עם] עניי חוץ לארץ) (ר' יעקב כולי, מעם לועז, בראשית, קושטא ת"ץ, פרשת לך לך, דף פג ע"א-ע"ב). לשיטתו דין הקדימות שייך רק בערי תו"ל, אך אינו מתקיים כאשר הן עומדות מול ארץ-ישראל. התחבטות בשאלה זו מצויה גם בדרשת ר' יהודה רוזאניס 'למעלת א"י', הנ"ל, פרשת דרכים, קושטא תפ"ה, דרוש שביעי, דף יז ע"א ואילך.

20 בקשת סיוע למועמד למשרת המופתי של ירושלים: מ' רוון, 'פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען הישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז', מיכאל, ז (תשמ"ב), איגרת 225, עמ' תכה-תכו; דרישה להגשת

נתעוררו בעיות שהתנהגה המקומית לא יכלה לפתור פנו ראשי הקהילה בירושלים אל אנשי הקשר באיסתנבול, ואלו דאגו להעברת עתירותיהם וקובלנותיהם אל רבי השלטון או אל הסולטאן עצמו. דפוס סיוע זה נוצר כנראה כבר באמצע המאה השש-עשרה,²¹ והוא ניכר בפעילות להשגת האישור להקמת החאן בצפת באמצע שנות השמונים²² ובמאמצים הקדחתניים לסיוע לקהילת צפת במשך שנות התשעים של אותה מאה.²³ סיוע פוליטי היה מכאן ואילך המאפיין שייחד את קשרי קהילת איסתנבול משאר קהילות ישראל עם יהודי הארץ. בבירה פעלו שני טיפוסים של מסייעים: אנשי קשר ושתדלנים. יהודי הארץ פנו כנראה אל אנשי קשר שהיו ראשי הקהלים וגדולי החכמים באיסתנבול, ואלו, מכוח מעמדם בקהילה, פנו אל יהודים שהיו להם קשרים בחצר וביקשום לפעול לפי הצורך.

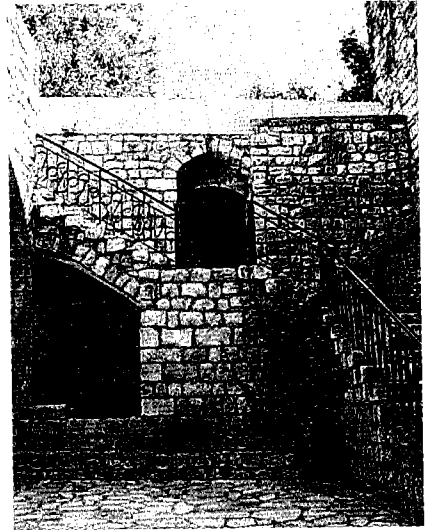
סיוע פוליטי לישראל, כנראה מושל ירושלים, במאמציו להמשיך בתפקידו: שם, איגרת 213, עמ' תי-תיא; איגרת 227, עמ' תכו-תכח; איגרת 132, עמ' תכט-תל; ובדומה לזה גם שם, איגרת 229, עמ' תכח-תכט. דוגמה נוספת למעורבות של יהודים בחצר למינוי אישיות בכירה (כנראה למשרת השיח' אלאסלאם במחצית השנייה של המאה השש-עשרה) ראה: מ' בניהו, 'ספר "יפה נוף" וספרים ראשונים של "תיקון סופרים"', אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' 30-31.

21 בכך מילאה איסתנבול את מקומה של קהיר, הבירה הממלוכית. עדות להגעת שליח מירושלים ופנייתו לבעלי השפעה שסייעו לו בחידושו של פרמאן סולטאני מצויה באיגרת ר' אברהם אבן שאנג'י לר' יוסף קארו, ראה: M.M. Weinstein, 'The Correspondence of Dr. Abraham Ibn Shanchi', *Studies in Bibliography and Booklore*, 20 (1998), pp. 153-154, 173-174. יש לשער שכך נהגו גם בניסיון לבטל את גזרת ההגלייה מצפת לקפריסין במחצית השנייה של שנות השבעים של המאה השש-עשרה, ראה: י' הקר, 'שיטת ה"סורגון" והשפעתה על החברה היהודית באמפריה העות'מאנית במאות ה"יז", ציון, נה (תש"ץ), עמ' 65, ושם הפניות למאמריהם של לואיס ודה על הפרשה.

22 א"מ לונץ, 'דובב שפתי ישנים', ירושלים, ח (תרס"ט), עמ' 111-115, ושם הסכמה בעניין בניית החאן בצפת משנת ש"מ' חתומה בידי עשרה מרבני איסתנבול. בשו"ת 'אבקת רוכל' נזכרת תביעת יחיד לשכר עצום בעד השתדלותו בעניין זה כנראה, ראה: ר' יוסף קארו, אבקת רוכל, סלוביקי תקנ"א, סימן קכה, דף פא ע"ב. אפשר שאדם כמו דון שלמה אבן יעיש הוא דוגמה לשתדלן מסוג זה. ידוע עליו בבירור כי היה מעורב בתמיכה בעניי ארץ-ישראל בכלל, ולא רק בעניי טבריה, ראה: די בוטון (לעיל, הערה 19); שו"ת מהרש"ך, ב, ויניציה ש"ב, סימן לת, דף כח ע"ב. שתדלן נוסף היה כנראה ר' מאיר אבן שאנג'י, שאליו הפנה ר' ישראל נג'ארה בקשות לסיוע דמשק וצפת, ראה: ר' ישראל נג'ארה, 'מי מצור', זמירות ישראל, ויניציה ש"ט-ש"ס, דף קנט ע"ב-קס ע"א, וראה להלן. על אבן שאנג'י ומעמדו ראה: מ' בניהו, 'ידיעות על יהודי ספרד במאה הראשונה להתישבותם בתורכיה', סיני, כח (תשי"א), עמ' קצב-קצו. תעודה מבית הדין השרעי של ירושלים מצטטת צו סולטאני המזכיר כי יהודי ירושלים שלחו שליח מטעמם לבירה על מנת שישתדל בהשגת פרמאן למניעת הפרעות והטרדות לקיום בתי כנסת בעיר. הצו אינו מזכיר מעורבות של יהודי איסתנבול, אך יש לשער שהשליח נעזר בהם להשגת הפתקה והפרמאן, ראה: א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית - המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג, תעודה 83, עמ' 84-85. הצו ניתן בבירה בשנת 999 (1591), ונרשם בירושלים בשנת 1002 (1594).

23 אנשי צפת ביקשו מקהילות איסתנבול לפרוע עבורם את מס הח'ראג' ומסים מיוחדים ולשחד את השרים על מנת שלא ידרשו הקירה ('טיפיטיש') בעניין חייבי המס. ראה: איגרת 'חזות קשה' בתוך: פכטר, מצפונות צפת (לעיל, הערה 7), עמ' 109-110, שורות 238-240. ברור שלשם כך נדרשה עבודה רבה במחלקות האוצר בבירה. דברים הנרמזים במקור זה מפורשים באיגרות שכתב ר' ישראל נג'ארה, ושם גם בעניינים נוספים, כמו פעולה נגד מלשינים: 'ולשונם תהלך בארץ אל אחיהם אשר להם יד ושם לפני מלך ושרים ישמיעו דברים טובים דברים נחומים לפני המלך והפרתמים ימנעו מבא בדמ"ים רבים עד ימלאו עליהם רחמים' (נג'ארה [לעיל, הערה 22]), דף קנח ע"ב; ובהמשך: 'וזאת אגרת אוגרת... וגילו אוני אנשי קושטנדינא וידיעו הדברים בשער המלך ויהיו להם למקל עוז למקל תפארת... נא לשון בקשה אחינו אנשי גאולתנו חושו וחוסו וחמלו עלינו להגיד ולספר את הדבר הרע הזה באמרים מרים לפני מלך ושרים... ואם יש את נפשכם לגמול לנו חסדים טובות הוציא מאמר מטעם המלך וגדוליו לשלא יכנס השוטר... כי זה אמנם סבת הפסדות גדולות' (שם, דף קנט ע"ב); ועוד בעניין מניעת היין מקהילת דמשק: 'וזאת כתבתי להתחכם השלם הר' מאיר [אבן שאנג'י] הגו' בשם קהלות צפת תוב"ב על דברת בני האדם מוסרים ומלשינים... יוציא שם בקושטנדינא מאמר מהמלך והמשניי[ם] לשרשם מארץ חיים' (שם, דף קס ע"א).

שתדלנים אלו היו צראפים עשירים, ספקים גדולים ורופאי החצר, שעבודתם הביאה אותם במגע עם רבי השלטון - הווזיר הגדול, הבוסתאנג'י באשי, האגא של היניצ'רים, הקולאר אגאסי, השיח' אלאסלאם ושני הקאדיעסכר.²⁴ דרישת קהילת ירושלים למסד פעילות זו ולמנות 'קאפי קאהייא [שתדלן ב'שער העליון] של ק"ק ירושלים להטפל בכל פרטי עסקי ענייני והעמדת ירושלים לחלק הכתבים שאנו שולחים... וישתדל להשכים ולהעריב על פתחי כל איש ישראל אשר יש לו יד ושם עם שרי המלך'²⁵ לא נענתה. כאשר הצליחו השתדלנים בשליחותם הוצאו צווים, פתוות, פקודות והתראות אל מושל ירושלים ואל הקאדי²⁶ להתנהג עם יהודי העיר לפי השריעה, הקאנונים והנורמות המקובלות. לרשת קשרים זו נזקקו גם יחידים שביקשו להיחלץ מצרה גדולה או לקדם עניין אישי מסוים.²⁷

החצר הפנימית של מלון 'רות רימונים' בצפת, הניצב על מקומו של הח'אן העתיק

במקרים מיוחדים נשלחו שליחים מטעם הקהילה כדי להביא את טענותיהם באופן בלתי אמצעי. כך למשל כאשר גוכחו פרנסי קהילת ירושלים כי לא יוכלו להתמודד במישור המקומי עם שלטונו העריץ של מושל ירושלים מחמד אבן פרוח' שלחו לאיסתנבול כמה מראשי הקהילה כפי שמספר בעל הכרוניקה 'חרבות ירושלים': 'וישב לקושט'א] וימצא שם החכם השלים כמה"ר [= כבוד מורנו הרב] שמואל אבן סיד והחכם הנע'לה] כה"ר [= כבוד הרב ר'] שמואל טרדיאולה והזקן הנכבד ר' חיים די שריו אשר הפליאו לעשות עם חכמי וגבירי קושט'א] יע"א [= יכוננה עליון אמן] וילשינו את בן פרוך אל המלך'.²⁸ השתדלותם של השליחים בחצר הסולטאן באמצעות אישים יהודים המקורבים למלוכה היא שהביאה לבסוף להדחת המושל המורד ולהצלת הקהילה. חומר רב על קהילת ירושלים ופניותיה לאיסתנבול בעניינים שונים במהלך המאה השבע-עשרה נשתמר בכתב-יד איגרות ירושלים ובמקורות אחרים, והוא מורה על דפוס פעולה

24 ראה בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 23-28; ובהרחבה במאמרה (לעיל, הערה 20), עמ' שצד-תו, ושם גם הסברים על התפקידים השונים. בין השתדלנים היו גם נשים, שיכלו להשפיע באמצעות נשי ההרמון שעמן עמדו בקשרים, ראה לדוגמה במאמרה של רוזן (שם), איגרת 132, עמ' תכט-תל. עדות להיווצרותם של קשרים בין יהודים באיסתנבול לבין מי שנשלחו למלא תפקיד בירושלים עולה בדרך אגב מתוך ייפוי כוח שנתן יוסף רופא הסולטאן לאגא של היניצ'רים בירושלים לגבות עבורו סכום כסף מקצין בכיר אחר, ראה: א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית - המאה הי"ח, ירושלים תשנ"ו, תעודה 324, עמ' 358-359.

25 רוזן (לעיל, הערה 20), איגרת 224, עמ' תכג. ראה שם גם איגרת 218, עמ' תטז-תיו, ודבריה בעניין זה שם, עמ' תב.

26 פרסום התעודות מספרי הסג'ל הירושלמי מן המאה השבע-עשרה, בכללן העתיק הצווים שהגיעו מן הבריה, יוסף ודאי רבות לידיעותינו בתחום זה.

27 כיוסף מאטארון, שנמנה עם יהודי צפת שהיו אמורים להיות מוגלים לקפריסין (כנראה בשנות השבעים של המאה השש-עשרה). מאטארון פנה אל ר' אהרן גארסי באיסתנבול כדי שישתדל אצל איזוה שר וגדול בישראל הקרובים למלוכה ויעשה כל שביכולתו להשיג פרמאן הפוטר אותו מגזרה זו, ונתן לו יד חופשית לפזר את הממון הנתון לכך. ראה: הקר (לעיל, הערה 21), עמ' 80-82.

28 חרבות ירושלים, ונציה שצ"א, דף ח ע"ב (ובמהדורת מ' רוזן, תל-אביב תשמ"א, עמ' 121-122). על הספר ועל זהות מחברו ראה: מ' בניהו, 'המקורות החשובים לתולדותיה של ירושלים בימי הגזירות של אבן פרוח', אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' שכא-שכו; בנייהו חולק בחריפות על רוזן בעניינים אלו.

מפויטים על תמיכת הקהילות ביישוב היהודי בארץ-ישראל במאה השבע-עשרה, נתונים המצויים בידינו למשל לגבי קהילת ונציה.

ביסודה הייתה תרומת הכספים עניין הנתון ללבו של היחיד, וראוי להבחין בין התרומה הוולונטרית של היחיד לבין העשייה של הציבור ככלל. תרומת הכספים נבעה מן האמונה

כי זכות הלימוד והתפילה בארץ-ישראל מסוגלת להציל את התורם מכל סכנה ומועילה לנשמתו בעולם הזה ובבא אחריו.³¹ במאה השבע-עשרה לא הייתה עדיין משנה מגובשת שלפיה הסיוע לארץ-ישראל הוא בגדר חובה, ושיושבי הארץ מכפרים בכך על עוונות כל בני הגולה, ותפילותיהם מועילות לכלל.³² למרות זאת היה במעשה כדי להקנות יוקרה לעושהו. אף כי אין רמז לכך אני משער כי במודע או שלא במודע חיקתה האליטה היהודית את תמיכתם של הסולטאן, נשות החצר ופקידים בכירים במקומות הקדושים לאסלאם (ראה להלן).

בדיקת מקורות המימון של ישיבות צפת, ירושלים וחברון במאה השבע-עשרה ובראשית המאה השמונה-עשרה מלמדת על היקפה המוגבל של התמיכה, וכי פרט לאחת הוקמו הישיבות דווקא על ידי גבירים פורטוגלים מאירופה. עשירי איסטנבול, שכמה וכמה מהם יסדו והחזיקו ישיבות בעירם, שהפכה במאה השבע-עשרה למוכז התורני הראשון במעלה באימפריה, נמנעו מלתמוך במוסדות שיתחרו בישיבותיהם הפרטיות, מה גם שריחוקה של ירושלים

לא היה בו כדי להאדיר את יוקרתם בעיני בני חוגם.³³ רוח הנדיבות לא הייתה נחלת הכלל. בקרב חלקים מהציבור שרר הלך רוח שונה לחלוטין – כבר בשלהי המאה השש-עשרה גינה

יהודים באיסטנבול:
סוחר ורופא. איור
לכתב-יד משנת 1574

31 בצוואות של בני הדור ניתן ביטוי ברור לתפיסות אלו. דוגמה למתן צדקה לארץ-ישראל כאמצעי נגד סכנת חיים ראה למשל במקרה שאירע באיסטנבול בשליש הראשון של המאה השבע-עשרה: 'כשראו האפטורפוסים... ר[י]חמו על הנער הרך וטוב והקדישו לגבוה סך מה לצדקות ולארץ-ישראל וירושלם ת"ו ואולי בזכות זה ירפאהו ה' מחלייו' (שו"ת מהרי"ט, א, קושטא ת"א, סימן קכו, דף קסה ע"ד). יהודי ארץ-ישראל היו מתפללים לשלום אחיהם ולרווחתם, ובפרט למען התורמים. בנוגע לכך נשתמרה למשל עדותו של ר' שלמה שלומיל לגבי צפת בראשית המאה השבע-עשרה, ראה: יערי (לעיל, הערה 7), עמ' 198, 209. נוסע יהודי מאיטליה תיאר בשנת תצ"ד (1734) לימוד לטובת יחידים וקהילות: 'ישנו מקום אחד [=חברון או צפת?] שבו מתאספים הרבנים לקיים את תלמודם, מקום שבו הם קוראים על פי המכסות שסוכמו עם אלה אשר בשמם הם קוראים את תורת ה' וספרים רבניים; ויש שעות שבהן הם קוראים בשביל עצמם, ויש שעות הנוערות במיוחד בשביל קהל מסוים, וכן בשביל אדם פרטי מסוים, וכן באופן כללי בשביל כל המקומות שיש בהם יהודים כי כל היהודים המצויים בכל עיר ובכל מדינה בעולם תורמים להחזקתו של מפעל כה מקודש, וממפעל זה הם עצמם מתפרנסים' (קאפוסטו [לעיל, הערה 5], עמ' 14).

32 כטענת א' בשן במאמרו 'הקשרים המסורתיים בין יהדות המזרח ליישוב היהודי בארץ-ישראל', פעמים, 1 (אביב תשל"ט), עמ' 21. וצריך עיון שמא זו התפתחות הקשורה במיסוד השדרות ובהמשך גם בפעולה המאורגנת של פקידים קושטא למען היישוב היהודי בארץ-ישראל. אף רזון ציינה אל נכון כי רק בשלהי המאה השבע-עשרה מתבססת תאוריה זו, ראה: M. Rozen, *Jewish Identity and Society in the Seventeenth Century*, Tübingen 1992, p. 140

33 העדויות מן העשורים האחרונים של המאה השש-עשרה מלמדות שבגבירים יהודים באימפריה נטו להקדיש ולתרום בעיקר לטובת ישיבות צפת. נזכיר למשל את הקדש הגביר משה עטיאש מסלוניקי, שציווה בשנת שמ"ו להוון את

ר' מנחם די-לונאנו את עשירי היהודים בבירה על שהשתמשו בכספם לבניית ארמונות פאר במקום לסייע ליהודי ארץ-ישראל.³⁴ במאה השבע-עשרה היו שהאמינו כי די ממון נשלח מכל העולם היהודי לארץ-ישראל, וכי חובה לדאוג קודם כל לעניי המקום,³⁵ וכבר הזכרנו לעיל דעות דומות במערב אירופה.

נכסיו, ואת פרותיהם לחלק 'לה מיאטאד פארה איל הקדש די צפת תוב"ב אילה אוטר' מיאטאד פארה א' ישיבה קי מילדין פור מי אלמה אין צפת' (המחצית להקדש של צפת תיבנה ותיכונן במהרה בימינו והמחצית האחרת עבור ישיבה אחת שילמדו [בה] לנשמתו בצפת). ראה: די בוטון (לעיל, הערה 19), סימן רג, דף קיב ע"א. ראה גם: ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ב, ונציה שנ"ב, סימן לח, דף כו ע"ב-ע"ג; ר' שמואל חיון, בני שמואל, סלוניק שס"ח, סימן לה, דף עז ע"ד. בשנת שע"ו נוסדה בצפת ישיבה חדשה בידי הגביר ר' נח מאויבן (=בודה), ראה על כך: קינסטליכער (לעיל, הערה 9), עמ' עג-פו. בהמשך הזמן התעוררה מחלוקת על העברת הישיבה לירושלים. על כך ובכלל על העברת הישיבות מצפת לירושלים ראה בספרה של רוון (לעיל, הערה 3), עמ' 268-271. העברת הישיבה נדונה גם בידי ר' יאשיה פינטו, נבחר מכסף, ארם צובה תרכ"ט, סימן קא, דף קצ ע"ב. בשליש השני של המאה השבע-עשרה פעלו בעיר ישיבת אברהם אבוהב מליורנו (בניהו [לעיל, הערה 19]), עמ' קט-קטז; ישיבת ר' יהוסף מליריאה, שהוקדשה בעיר ישיבת אברהם אבוהב מאסתנבול לצפת (שם), עמ' קטז-קיו, קלד) והקדש ר' אברהם אדרבי מתיריה (שם, עמ' קיז-קכ). בירושלים נתקיימו במאה השבע-עשרה כמה וכמה ישיבות. 'ישיבת התורה' הייתה הישיבה העיקרית במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה, ועיקר תמיכתה באה לה מתרומות עולי רגל ומקהילות חו"ל, בעיקר ממצרים; ראה בספרה של רוון (לעיל, הערה 3), עמ' 197-203. ישיבת 'בית יעקב וישראל ויגה' (מליורנו) הוקמה בשנת ת"ח ועד סוף שנות השמונים של המאה הייתה המוסד התורני המרכזי בעיר. פרט לקרן שהעמידו האחים ויגה נתמכה הישיבה על ידי גבירים מליורנו ומאמסטרדם. על ישיבה זו, ראשיה וירידתה ראה: רוון (שם), עמ' 200-201; ש"ז הבלין, 'לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח', ב (תשל"ו), עמ' 117-140; מ' בניהו, 'לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה הי"ז, HUCA, 21 (1948), החלק העברי, עמ' א-יג. על ישיבה זו מספר גם ר' משה חאגיו, תוך שהוא מדגיש כי ויגה ופיריה היו הספרדים היחידים שהקימו בירושלים במאה השבע-עשרה ישיבות, ראה: חאגיו (לעיל, הערה 3), דף כו ע"ב. ישיבת 'בית יעקב' הוקמה בשנת תנ"ג בידי יעקב פירירה מאמסטרדם, ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 234; הבלין (שם), עמ' 140-151. ארבעים שנה קודם, בשנת תי"ט, נוסדה במימונו של האב, אברהם פירירה, ישיבת 'חסד לאברהם ואמת ליעקב' בחברון, ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 250. על ישיבות משפחת פירירה בירושלים ובחברון ראה: א' יערי, 'ישיבות פיריאה בירושלים ובחברון', ירושלים, ד (תשי"ג), עמ' קפה-רב. נתונים על הקדשת סכומים גדולים לסיוע ישיבות בירושלים במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה הביא י"ש עמנואל, 'סייוען של קהילות הספרדים באמסטרדם ובקוראסאו ל"ארץ הקדושה' ולצפת', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' תג. ר' משה חאגיו הצליח לשכנע את ר' אברהם אבן נתן, גביר סלוניקאי שנשקע ברשיד שבמצרים, לגדב סך גדול להקמת ישיבה בראשותו בירושלים, אך הדבר לא נסתייע. על גלגלי פרשה זו ראה: הבלין (שם), עמ' 158-183; ובמאמרו של בניהו (שם), עמ' יג-יח. בשנות השמונים של המאה השבע-עשרה פעלה בעיר ישיבת ר' משה בר' יום טוב אבן יעיש, ישיבה שהייתה למעשה היחידה שמומנה על ידי גביר איסתנבולי במאה זו. ראה: ר' משה אבן חביב, שמות בארץ, קושטא תפ"ז, דף שער ע"ב, דף טו ע"ב, לה ע"ב. רוון מזהה את משה הנזכר כנמען בכמה מאגרות כ"י ירושלים עם ר' משה אבן יעיש מאסתנבול, ראה: רוון (לעיל, הערה 20), עמ' שצח והערה 14. ברבע השני של המאה השמונה-עשרה חל שינוי ובצד הישיבות החדשות שהוקמו במימון יהודים מאיטליה נוסדו גם ישיבות על ידי גבירים מאסתנבול, כנראה בהשפעת פעולתו הגמרצת של 'ועד פקדי ירושלים בקושטא', ראה: ר' נסים חיים משה מזרחי, אדמת קדש, א, קושטא תק"ב, אבן העזר, סימן לד, דף פה ע"ג; עדות על הקדשת 'ישיבה אחת לחכמי ירושלים ת"ו [=תכונן ותבנה] הלומדים בבית המדרש בית יעקב [פ]יריאה נ"ע [=נוחו עדין] שילמדו שם בכל יום למנוחת נפשו' מצויה שם, א, חושן משפט, סימן סח, דף קמב ע"ג. ישיבת 'נוה שלום וברית אברהם' הוקמה בשנות השלושים על ידי גביר או גבירים איסתנבולים, בסיוע 'ועד הפקידים', ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 235-236. גביר אחר, אליעזר אשכנזי, תרם להקמת ישיבת 'דמשק אליעזר' בשנות החמישים, ראה: שם, עמ' 244-245.

34 ר' מנחם די לונאנו, שתי ידות, ונציה שע"ח, דף קלט ע"א. לשם הנגדה מציין לונאנו את תמיכתם הנדיבה של הגויים באחייהם, ועל כך בהמשך המאמר. איננו יודעים אם וכיצד התגוננו אלו שהיו יעדי לביקורת זו.

35 בשאלה משנת ת"ח היה מי שטען לגבי צפת 'שמארבע כנפות הארץ מריצים להם כספם וזהבם לפלא נדר או לנדבה', ראה: ר' חיים בנבנשת, בעי חיי, יורה דעה, סלוניקי תקמ"ח, סימן רכ, דף קסג ע"א. אף בין החכמים

תרומתם של רוב היהודים, שלא היה בידם די ממון לעלות לארץ-ישראל או להורישו או להקדישו למטרה מסוג זה, הסתכמה במתן פרוטה לקופת ארץ-ישראל שניצבה בבית הכנסת או בהיענות למגבית חירום כזו או אחרת. בין התורמים גדול היה חלקן של הנשים.³⁶ בספרות נשתמרו ידיעות רבות על הקדשות מחיים ועל צוואות שבהן הוקדשו סכומי כסף, לעתים ללא ציון המוטב ולעתים תוך פירוט לאילו לומדי תורה ועניים מיועד הכסף והיכן.³⁷ בבתי הכנסת הקהליים היו קבועות קופות, בהן קופה מיוחדת לסיוע לארץ-ישראל. בכספים שהצטברו טיפל גבאי או גובר (עניי) ארץ-ישראל³⁸ ועמו מרביץ התורה הקהלי, שהיה בעל הסמכות בנוגע להוצאת התרומות. שליח שביקש לקבץ ממון נדרש להראות את איגרות שליחותו כתנאי לקבלת נדבה, והיה עליו לקבל רשות לערוך מגבית בבתי הכנסת ובבתי היחידים/יחידי הקהל. חכמים נודעים נתבקשו לצרף 'חתימה' לפנקס השליח. כספים שנשלחו לארץ-ישראל ללא ציון ייעודם נועדו לכיסוי חובות, ולעתים התעוררו

היו שדרשו להתחשב במצב הקשה של עניי הקהילות בגולה: 'ואני אומר שוטטו נא וראו בחוצות בח"ל [=בחוצה לארץ] בפרט מצרים וחכמיה העלובים העניים צועקים ואינם נענים כאשר נודע בשערים מחמת המציק גם חכמים גם בעלי בתים ירדו מנכסיהם... וידוע לכל באי שער עירנו עם היותנו במצור ומצוק בהגיע תור נדבת ארץ-ישראל נכנסים אנו בעובי הקורה להחזיק יד שלוחי מצות לתת להם נדבת ה' (ר' מרדכי הלוי, דרכי נעם, ונציה תנ"ז, חושן משפט, סימן ל, דף רלא ע"א-ע"ב).

36 תרומת 'נשים צדקניות' נזכרת בפנקס שד"ר שפרסם י"מ טולידאנו, 'מתולדות הישוב', שריד ופליט, א (תש"ה), עמ' 48-49.

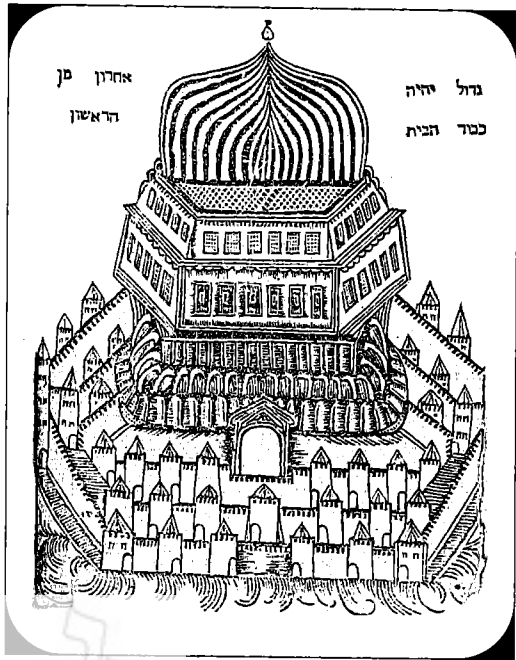
37 חומר רב בנושא זה מצוי אצל בניהו (לעיל, הערה 19), קז-קכט. ראה עוד: שו"ת ראנ"ח (לעיל, הערה 7), סימן לא, דף סב ע"ב; ר' אהרן ששון, תורת אמת, ונציה שפ"ו, סימן קס, דף קעז ע"ג; שו"ת מהר"ש (לעיל, הערה 31), סימן לט, דף לה ע"ב; שם, סימן מו, דף מח ע"ב; שם (לעיל, הערה 29), סימן א, דף א ע"א; ר' חייא רופא, מעשה חייא, ונציה תי"ב, סימן ט, דף קכג ע"א; בנבנשת (לעיל, הערה 16), א, סימן ס, דף קלה ע"ד ואילך; ר' יהושע בנבנשת, שער יהושע, א, ירושלים תשמ"ב, סימן י, עמ' מג ע"א ועוד. צוואות נשים למען ארץ-ישראל - ראה צוואת בני זוג מאיסתנבול בשנת שצ"ה: ר' יהושע בנבנשת (שם), סימן נא, עמ' קפא ע"ב-קפב ע"ב; צוואת אלמנה שנרשמה בסלוניקי בשנת שס"ה, ראה: ר' חיים שבתי, תורת חיים, ב, סלוניקי תצ"ה, סימן ת, דף נא ע"ג-ע"ד; וכן ראה: ר' משה הכהן, כהונת עולם, קושטא ת"ק, סימן לה, דף לט ע"ג.

38 אפשר שהיו כמה גזברים. ראה: ששון (לעיל, הערה 37), סימן קסא, דף קעז ע"א; שו"ת מהר"ש (לעיל, הערה 31), סימן קז, דף קסח ע"א ובשאלות נוספות. בניהו מביא איגרת (מחברון? קודם שנת ת"ם) המופנית לאדם שהסכים להתמנות 'גובר ופקיד עיר קדשינו', ראה: בניהו (לעיל, הערה 28). איגרת מה, עמ' שעג. שאלה מאיומיר מלמדת על תהליך התמסדות הגבייה למען ארץ-ישראל - ראשיתה בפעילות וולונטרית של יחיד שחזר מארץ-ישראל ונדר כי 'הוא יהיה משתדל עם היחידים של ק"ק פורטוגאל יע"א שיהיו נודרים בידו צדקה', והמסכה בניסיון של הקהל להעביר את התפקיד מבנו של הנודר לפקיד ממונה. ראה: ר' חיים בנבנשתי, שאלות ותשובות, אורח חיים, קושטא תק"ג, סימן כו, דף כ ע"א.

39 'כרסון [=גרסון? ולא ידעתי מי הוא] היהודי רב עדת היהודים בעיר קונסטנטינופול המוגנת' נזכר בתעודה מבית הדין השרעי כמי שמעביר סכומי כסף גדולים לחלוקה בין עניי היהודים בירושלים בשנת 1594. ראה: כהן וסימון-פיקאלי (לעיל, הערה 22), תעודה 31, עמ' 35, וכן בתעודה נוספת שפרסם כהן: A. Cohen, 'Ottoman Sources for the History of Ottoman Jews: How Important?', A. Levy (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton 1994, pp. 698-699, ונראה כי אין מדובר במקרים בודדים. ר' יו"ט אבן יעיש, גביר ותלמיד חכם נודע, נזכר כאחראי לריכוז כספי ארץ-ישראל בתורכיה ובמוריאה, בבחינת 'שליח קבוע בעד ירושלים', ראה בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), איגרת 35, עמ' 324-425, 429. מאוחר יותר עסק בכך הגביר שמעון אלוף, ראה: בניהו (לעיל, הערה 18), עמ' קעה, רל. הלוואת מעות לממוני העיר ירושלים שהותם אינה ידועה נזכרת בשו"ת מהר"ש (לעיל, הערה 18), וורה דעה, סימן לט, דף מב ע"ב. נראה כי ככלל עסקו בכך בערי תורכיה מרביצי התורה הקהליים - והם עשו זאת לשביעות רצון הציבור, ועל כן לא ראה הציבור צורך להחליפם באחרים - ואילו בערי איטליה עסקו בכך גזברים מיוחדים, שלעתים היו רבנים נודעים.

לגביהם מחלוקות. בהגיעם ליעדם היו עולי הרגל עצמם מחלקים כספים לצדקות, ונראה כי אלו היו סכומים נכבדים, שכן ר' יום טוב צהלון מספר כי תלמידי החכמים הספרדים היו ממתנינים לבוא 'אורחים ובידים צרורות כספים לישיבה או לקופה של צדקה או לתלמידי חכמים'.⁴⁰

איור 'בית המקדש' בהשראת כיפת הסלע, מתוך הספר 'זכרון בירושלים', מהדורת קושטא תק"ג (1743)

פעילות של יחידים וחברות לסיוע לנזקקים, לתלמידי חכמים ולמוסדות תורה בארץ-ישראל פינתה בשלהי המאה השבע-עשרה את מקומה לפעולה מאורגנת של קהלים ומאוחר יותר גם של מסגרות עירוניות כוללות. נראה כי את השינוי יש לייחס לא רק לתמורות פנימיות בקהילות האימפריה, אלא גם ליוזמתה של קהילת ירושלים, שהחלה במשלוח שלוחים מטעמה. במקביל לפעילותם באיסוף כספים ביקשו השלוחים לייסד מגביות קבועות, כדי שבעתיד תימצאנה עתודות כספיות זמינות לצורך ארץ-ישראל.⁴¹

במישור הקהלי והעירוני אופן טיפולה של היהדות האיסתנבולית, והעות'מאנית בכללותה, בענייני ארץ-ישראל היה שונה בתכלית מזה של היהדות האיטלקית, שניהלה באותה עת ממש פעילות מגוונת וממוסדת בתחום זה.⁴² באיסתנבול ובערים אחרות התנהלה פעילות נרחבת לסיוע לקהילות ארץ-

ישראל, והפועלים העיקריים היו רבני הקהלים, ובהמשך כולליות הערים. פעולה באמצעות חברות לא הייתה נפוצה, ועד כה מצאנו רק ידיעה בודדת על 'חברת ארץ-ישראל' שפעלה באיסתנבול במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה.⁴³

40 שו"ת מהריט"ץ החדשות (לעיל, הערה 8), סימן פח (II, עמ' קצג). בהקשר זה יש להזכיר את הסכמת ירושלים בעניין 'החק הידוע' שניתן לשליח ציבור ולשמשים בשכר טרחתם עם העולים להשתטח על קברי הצדיקים, ראה: ר' חיים אברהם גאגין (מהדיר), ספר התקנות והסכמות ומנהגים הנוהגים פה עה"ק ירושלים ת"ו... ירושלים תר"ב, סימן נד, דף מב ע"א; וכן את ההסכמה משנת תקס"ב שעניינה הכיבודים שזכו בהם עולים ועולי הרגל בשבת הראשונה לבואם העירה, וברקעה כמוכן התרומות שהעניקו בתמורה, ראה: שם, סימן נה, דף מד ע"א. תרומות עולי הרגל הנוצרים היו גם הן מקור הכנסה חשוב לכנסיות השונות בארץ, וכבר רמז לכך בקצרה ע' פרי, 'המדינה העות'מאנית ושאלת המקומות הקדושים לנצרות בירושלים ובסביבתה במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו, עמ' 36-37.

41 ראה למשל בפנייה מירושלים לקהילת דמשק: בניהו (לעיל, הערה 28), איגרת 130, עמ' שנו; ובאיגרת שנשלחה מירושלים לפאס בשנת ש"ץ; שם, עמ' שעד-שעו.

42 פעילות זו מתועדת היטב, ראה: קארפי (לעיל, הערה 12), עמ' 131-147, 217-281. ייתכן כי ביהדות האיטלקית הייתה נטייה עזה יותר להתאגדות בחברות ולהעמדת מנגנונים רשמיים ומסודרים, ואף אפשר שזיקת יהודיה לארץ-ישראל הייתה חזקה יותר; ובשאלה זו ראה: בניהו (לעיל, הערה 19), עמ' קה. יוצא דופן הוא פנקס הקהל האשכנזי בירושלים ובצפת מראשית המאה השבע-עשרה (לעיל, הערה 9) - כתב-יד זה מכיל פרטים רבים על ההעברות הכספיות לאשכנזים בארץ-ישראל, וכאמור עתידים קטעים ממנו להתפרסם בקרוב בספרו של הקר (שם).

43 ראה בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), איגרת 81, עמ' 332-333, 479-481, וכן עמ' 275-277. באיגרת זו נזכרים הראשים, ראשי המשמרות הגזברים והממונים, משמע שהחברה הייתה מפותחת ובעלת חברים רבים. האם היה זה

ההכרה הרשמית בחובת הסיוע לארץ-ישראל ובחשיבות הקיום היהודי בה התבטאה בשני אופנים – סיוע כספי והקלות מס לעולים לארץ-ישראל. בניגוד למגביות הגדולות והבלתי סדירות של שלהי המאה השש-עשרה, בהן נאספו ונשלחו ממון מזומן, אריגים ומזון,⁴⁴ היה עיקר הסיוע במאה השבע-עשרה עשרה כספי, ובין סעיפי התקציב של כוללות איסתנבול במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה נמצא סכום כסף שהועבר מדי שנה לערי הקודש וחולק על פי מפתח ידוע.⁴⁵ סעיף זה מומן באמצעות המסים הסדירים שגבה כל קהל מיחידיו. אף מקצת כספי הקנסות שהטילו על עצמם יחידים או שהוטלו על עברייני הקהל נועדו לעניי ארץ-ישראל.⁴⁶ בערים רבות היו תקנות שהעניקו הקלות מס לעולים לארץ-ישראל, אך לא ברור אם כך היה תמיד גם באיסתנבול.⁴⁷ הקצאת כספים לסיוע לארץ-

גלגול של אחת החברות שפעלו בעיר במאה השש-עשרה? על החברות בכלל ועל חברות ארץ-ישראל בערי האימפריה במאות השש-עשרה והשבע-עשרה בפרט ראה: י' בן-נאה, 'בין גילדה לקהל: תברות בערי האימפריה העות'מאנית במאות י"ז-י"ח', ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 277-318.

44 כדוגמת 'ספינת הצמרים הנוסעת לצפת תוב"ב' מדי שנה, ראה: שו"ת ראנ"ח (לעיל, הערה 7), סימן עז, דף קכ ע"א. ספינה זו נזכרת גם בשו"ת ר' משה מטראני (לעיל, הערה 18), סימן רמה, דף קיו ע"ג, וראה לעיל, הערה 3. מטרת משלוח ההלבשה לתלמידי התלמוד תורה בירושלים נמשכה כל המאה השבע-עשרה, כפי שעולה מאיגרת שנשלחה מירושלים קודם לשנת ת"ם: איגרת בכ"י ר' זרחיה אולאי, ראה: בנייהו (לעיל, הערה 28), איגרת מז, עמ' שעב. נוהג זה נזכר גם בדברי ר' רפאל מרדכי מלכי זמחון לארץ שלוניקי וקושטנדינא שולחים הלבשת עניים לתלמידי דוקא, ראה: א' ריבלין (מהדיר), לקוטים מפרוש על התורה כתב יד מאת רבי רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תרפ"ג, עמ' 29.

45 סעיף 'נדבת א"י', 'צדקות א"י' או 'התמיד', כפי שכונה במקומות אחרים, היה רק אחד מסעיפי הווצאות לצרכים הומניטריים, דוגמת פדיון שבויים, סולת לעניים ותמיכה בתלמידי חכמים. באיגרת שליחות בחתימת חכמי ופקידי ירושלים בקושטא משנת תפ"ז נאמר 'כי משנים קדמוניות הייתה הקצבה הנהוגה בקושטא [אנדינה] סך שלוש מאות גרוש והיום הוה נתחייבנו לתת בעד הקצבה ונדבת תפארה סך שלשת אלפים ושלש מאות גרוש, ואין סיבה לפקפק בעדות זו שהם מעידים על עצמם. וראה: א' יערי, 'ר' משה ישראל ושליחותו למען ארץ-ישראל, סיני, כו (תש"ט), עמ' קסא. בהסכמה מאיסתנבול בשנת תק"ד נזכרת הוצאה לצורך ארץ-ישראל, ראה: י"מ טולידאנו, 'תקנות המסים בקושטאדינא בשנת התק"ד ומצב הקהלה אז', שריד ופליט, א (תש"ה), עמ' 27-30; ובתקציב הקהילה לשנת תקל"ב הוקצו 4,000 גרוש לצורך ארץ-ישראל, ראה: זכור לאברהם, סימן גו, דף סג ע"ג. ידוע נוהגה של כוללות איסתנבול להעניק תוספת לקצבת תלמיד חכם שעלה ארצה, ואלמנת תלמיד חכם שעלתה קיבלה את קצבתו עד פטירתה. לא ברור מתי החל נוהג זה. וראה: ר' יצחק נבון, דין אמת, סלוניקי תקס"ג, חושן משפט, דף נא ע"ג, על פי דבריו כך עודדה כנראה הכוללות פרישה מכובדת של תלמידי חכמים ומלמדי תינוקות ותיקים. עדויות ברורות לסיוע קבוע לערי הקודש מצויות במקורות מן המאה השבע-עשרה: ראה לדוגמה: שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 29), סימן סא, דף עד ע"א; ר' יהושע בנבנשת, שער יהושע, ב, ירושלים תשנ"ב, יורה דעה, סימן כה, עמ' שלד ע"ב. הלוואה בסך 100 גרוש שנשלחה כוללות איסתנבול 'לצורך א"י' מוזכרת שם, חושן משפט, סימן סט, דף מח ע"ב. איגרת חברון לקהילת פיזה בשנת תמ"ט מזכירה את יהודי איסתנבול, 'אשר היו משפיעים עלינו צדקתם מדי שנה בשנה', ואת יהודי איזמיר, שאף הם תמכו בהם בנדיבות עד לרעש האדמה בשנת תמ"ח. העתקה מקוטעת של האיגרת ופקסימיליה מצויות בספרו של יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 480-481. רישומים בפקסימים השנתונים והשמונים של המאה השבע-עשרה מורים כי כל הקהילות היהודיות באנטוליה ובבלקן נהגו להקצות כספים לטובת ארץ-ישראל, ובלשונם 'תמיד', כינוי המעיד על קביעותו. טולידאנו (שם), עמ' 46-52. כן נשתמרה ידיעה שתומה למדי על יציאת ר' דוד סביבי לאיטליה, מטעם קהילת קושטא, בשנת תי"ז 'על שליחות א"י' בשנת תי"ז. ראה: תולדות אדם להרשב"א, ליוורנו תי"ז, הקדמת המגיה הראשון, ר' דוד סביבי.

46 ראה למשל: שו"ת מהרי"ט' החדשות (לעיל, הערה 8), סימן קמ, עמ' עז ע"א; ר' אהרן הכהן פרחאי, פרח מטה אהרן, ב, אמסטרדם תס"ג, סימן נח, דף צח ע"ג; ר' משה הכהן (לעיל, הערה 37), סימן יו, דף כב ע"ד; ר' משה אמארייליי, דבר משה, א, סלוניקי תק"ב, יורה דעה, סימן לא, דף גב ע"ד.

47 בעוד אדם רגיל שעזב את העיר חויב לשלם מס עבור שנתיים או שלוש, ובמידה והותיר אחריו רכוש אף נחשב עדיין כתושב למחצה, נפטר העולה מחובה זו, ולעתים גם לא חויב בתשלום מס על הרכוש שהשאיר מאחוריו על

ישראל והקהילות לעולים מורות על תחושת סולידריות עם יושבי הארץ ועל הכרה בחשיבות המשכיות הלימוד והתפילה בארץ-ישראל והשמירה על המקומות הקדושים ליהודים, בד בבד עם ציפייה לתמורה מסוימת.⁴⁸ אין זה מן הנמנע כי סיוען הישיר והעקיף של קהילות תורכיה לעולים נבע גם מרצונן להפנות אוכלוסייה נזקקת (בכללה גם בעלי תפקידים שהודקנו ומבקשי עבודה) אל הארץ הקדושה, וכך להסיר מעצמן את האחריות הבלעדית לרווחתם או להעסקתם.⁴⁹

באיסתנבול ישב ככל הנראה פקיד ('מורשה') שניהל את ענייניהן הכספיים של קהילות ארץ-ישראל. במועדים קבועים אסף את הכספים מגזברי ארץ-ישראל של הקהלים ומגזברי החברה (או החברות), טיפל באשראי, פרע שטרי חוב, והעביר כספים או מסרם לשד"רים שהגיעו בתיכופות גוברת. פקיד מורשה זה דאג גם להשקעת הכסף באופן בטוח, על מנת שלא יפסיד מערכו בעת אינפלציה, ובמידת האפשר אף ישא רווחים – כמקובל לגבי כספי חברות, יתומים ואלמנות, שהושקעו בנכסים המעלים שכירות קבועה או ניתנו בהלוואה 'בהכשר'.⁵⁰ בהעדר הגבלות מצד השלטון על העברות כספיות

מנת לכלולו בארץ-ישראל. למשל: 'זמנהג העיר כאן [איסתנבול] הוא באדם שעוקר דירתו לא"י נפרעין ממנו כל חלקו המגיעו באותו זמן לפי ער[ו]כתו באותו זמן בכל החובות בכלל' (ר' משה פרישקו, ידיו של משה, סלוניקי תקע"ב, חושן משפט, סימן ל, דף מו ע"ב). על פטורים בערים אחרות ראה: ר' יוסף אבן עזרא, משא מלך, ונציה סס"א, דף טו ע"א, מט ע"ד; ר' חיים בנבנשת, בעי חיי, חושן משפט, א, סלוניקי תקמ"ח, סימן סב, דף נו ע"ב; ר' יהושע אברהם יהודה, עבודת משא, סלוניקי תר"ו, סימן א, דף טו, יא ע"ב; סימן ב, ב, דף טו ע"א-ע"ב; בנבנשת (לעיל, הערה 16). ב, סימן צה, דף קעט ע"ד. היה אף מי שטען כי אין לעכב אדם מלעלות בשל טענות נגדו בתחום תשלום המס, ראה: ר' שמואל יצחק מודיאנו, נאמן שמואל, סלוניקי תפ"ג, סימן צה, דף קכב ע"א. קשיים תקציביים שהיו אופייניים למאה השמונה-עשרה גרמו לכמה וכמה קהילות לנסות ולצמצם הקלות אלו, ראה: ר' חיים אברהם אישטרושה, ירך אברהם, ב, סלוניקי תקע"ה, חושן משפט, סימן נו, דף ע ע"ד; ר' יצחק הכהן, בתי כהונה, ב, סלוניקי תקי"ד, בית דין, סימן יח, דף לב ע"ד = ר' אליהו ישראל, עוגת אליהו, ליוורנו תק"ן, סימן כג, דף לט ע"א = ר' יונה גבון, נחפה בכסף, ב, ירושלים תר"ג, חושן משפט, סימן יח, דף עט ע"ב. ראה גם: ר' נסים חיים משה מזרחי, אדמת קדש, ב, סלוניקי תקט"ז, חושן משפט, סימן יו, דף עג ע"א; והתקנה משנת תק"ך בספר עבודת משא (שם), סימן טו, א, כט ע"א. על שינוי זה במדיניות המיסוי של קהילת אוזמיר במאה השמונה-עשרה ראה כבר: י' ברנאי, 'לתולדות הקשרים שבין יהודי אוזמיר ליהודי ארץ-ישראל במאות השבע-עשרה והשמונה עשרה', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 96-98.

48 אם מידי שמים ואם באמצעות העולים עצמם שהיו מתפללים עבורם בארץ-ישראל. כך למשל סייעה כוללות אוזמיר לאישה שעלתה לצפת 'ובכל שנה ושנה היא כותבת לנו כתב כאב לבנים... ואיך היא מתפללת עלינו במערת רשב"י ע"ה ונותנת צדקה כפי כחה בעבורינו', ראה: ר' חיים בנבנשת, בעי חיי, חושן משפט, ב, סלוניקי תקנ"א, סימן קצד, דף רלה ע"ב.

49 כפי שהיה במערב אירופה, ראה: י' ברטל וי' קפלן, 'עליית עניים מאמשרדם לארץ-ישראל בראשית המאה השבע-עשרה', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 175-193, ובפרט עמ' 180-188. השיקול החברתי-הכלכלי התחוק בקהילות המזרח בראשית המאה השמונה-עשרה – או התרבו הידיעות על עניים רבים בערי הקודש. על הגעת ספינה שעליה עניים רבים מסלוניקי ומאיסתנבול ראה למשל: מזרחי (לעיל, הערה 33), יורה דעה, סימן יד, דף לו ע"ד. עניים אלו נהגו מתמיכה של ערי מוצאם באמצעות 'ליסטות' (רשימות זכאים לחלוקה) ודרישה לחלוקת נדבות מיוחדת. על עזרה ליוצאי סלוניקי ראה למשל: מזרחי (לעיל, הערה 47), יורה דעה, סימן ח, דף כד ע"ד = ר' אברהם מיוחס, שדה הארץ, ג, ליוורנו תקמ"ח, יורה דעה, סימן יד, דף ל ע"א. בידי גם ידיעות על תמיכה במרביצי תורה של קהלים וחברות שפרשו ועלו לארץ (ראה להלן, הערה 68).

50 כלומר ברבית. ראה למשל: בנבנשת (לעיל, הערה 35), סימן קפב, דף קלב ע"ד; סימן קפד, דף קלח ע"ב. על המושג 'הכשר' והשימוש בו עתיד להתפרסם מאמר של ברנאי בכתב-העת 'שלם'. לפי שעה ראה דבריו הקצרים במאמרו (לעיל, הערה 6), עמ' 39. דוגמה למסירת הכספים לשד"ר ראה: מודיאנו (לעיל, הערה 47), סימן צג, דף קיח ע"א. פנקס השד"ר יוסף הכהן משנות השבעים והשמונים של המאה השבע-עשרה כולל למעלה משלושים חתימות של נציגי הקהילות התורמות, מרביתן בבלקן, ראה: טולידאנו (לעיל, הערה 45), עמ' 43-52. החותמים

שימשה איסתנבול צומת להעברות כספים מקהילות נוספות אל ארץ-ישראל, ולא ידוע על קשיים בנושא זה גם בעת מצוקה כספית כפי שהיה למשל בשלהי המאה השבע-עשרה. מחמת הסכנה לא נהוג היה לבצע העברות כספים במזומן. לשם כך השתמשו בפוליסות, שהיו אמצעי תשלום מקובל במסחר הבין-עירוני והבין-לאומי. הפוליסות היו משוכות על שם חברות מסחריות ידועות או על שם גבירים ומהימנותן הוכרה גם על ידי בעלי חוב מוסלמים בירושלים.

בכורתה של קהילת איסתנבול בטיפול בענייני היישוב היהודי בארץ-ישראל ברורה בהיותה הקהילה הראשית באימפריה העות'מאנית, ובהתחשב בסמיכותה לחצר הסולטאן. נראה כי למעמד זה הגיעה רק במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה, שעה שקהילת ונציה ירדה מגדולתה, ובמקביל התייצב והשתפר המצב הפוליטי והכלכלי באימפריה. בראשית המאה השמונה-עשרה כבר ברור היה לכול, ובכלל זה לבעלי חובה המוסלמים של הקהילה, כי מקור חיותה והנהגתה של קהילת ירושלים מצוי באיסתנבול.⁵¹ במובן זה דמתה מערכת הקשרים בין קהילת ירושלים לקהילת איסתנבול לזו שבין כמה מהעדות הנוצריות בירושלים לנציגייהן בבירה (על כך להלן).

עלייה

א. עלייה לרגל, זיאהרה⁵²

מנהג העלייה לרגל היה מקובל במשך כל ימי-הביניים בקרב בני שלוש הדתות. הביקור בקברי קדושים וצדיקים, שמקצתם היו משותפים ליהודים ולמוסלמים, היה ביטוי לאמונה העממית כי

(לרוב שניים או שלושה) אינם מוזהים בתפקידם, אך נראה כי היו אלו פקידי הקהילות או ממוני הקהילות ששימשו כגוברי ארץ-ישראל. כנראה יש בכך ללמד כי בכל היישובים החשובים כבר היה מקובל למנות בעלי תפקידים שטיפלו בגבייה ובהעברת הכספים.

51 מתעודות בית הדין השרעי של ירושלים מן העשור הראשון של המאה השמונה-עשרה ניכר כי הכותבים ידעו שכספים ואשראי מגיעים כל העת מקהילת איסתנבול, וזו הוחזקה בעיניהם כאחראית לתשלום חובות הקהילה בירושלים. ראה: כהן וסימון-פיקאלי (לעיל, הערה 24), תעודות 133, 140, 193, 219, 226, ועמ' 153-155, 252-253. בשנות השישים היה יהודי איסתנבולי בשם יצחק נשיא ערב לחוב העדה הספרדית בירושלים, ראה: י' זיסק, 'הקהילה היהודית בירושלים במאה השבע-עשרה (1663-1673) - חברה וכלכלה', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט, עמ' 156. המוסלמים היו מודעים לעובדה שמקורותיה הכספיים של הקהילה הם כספי התרומות המגיעים מחוצה לארץ, וכאשר הודיעו פרנסי הקהל כי אין באפשרותם לשלם משום שכספים אלו לא הגיעו היו מוכנים לתת להם ארכה לפירעון חובותיהם, ראה: שם, עמ' 155-156. במהלך המאה השמונה-עשרה נעשו בסיועם של יהודי איסתנבול כמה מעשי פשר.

52 זיאהרה, מן הערבית: ביקור, עלייה לרגל לקבר קדוש. על עליות יהודים לרגל כנוהג שהתגבש בתקופה הממלוכית, לא מעט בהשפעת תופעות מקבילות בקרב מוסלמים ונוצרים, ראה בהרחבה ובהעמקה: א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ-ישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח. על שינוי משמעותו המקורית של מושג העלייה לרגל למושג כולל ורחב ראה: שם, עמ' 249. על תחושותיהם של עולי רגל נוצרים ויהודים בהגיעם לגבולות הארץ ראה: זאבי (לעיל, הערה 2), עמ' 21-27. עוד על הזיאות ראה גם: ליטמן (לעיל, הערה 18), עמ' 52-54. תיאור אתרי עלייה לרגל בכל התקופות ראה: ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג; צ' אילן, קברי צדיקים בארץ-ישראל, ירושלים תשנ"ו. על ריבוי עולי רגל היהודים ממצרים ועל השתקפות התופעה במקורות ערביים ראה למשל: A. Cohen and G. Baer (eds.), *Egypt and Palestine, Jewish Connection as Reflected in the Sijil of Jerusalem*, A. Cohen & G. Baer (eds.), Jerusalem & New York 1984, pp. 232-240

בכוחם של אלה לפתור בעיות פריון ולסייע להצלחה ולהגשמת משאלות אחרות. במקרים רבים הייתה העלייה תשלום של נדר שנעשה בעת מצוקה כסגולה להינצל ממוות או ממחלה קשה או להשגת תועלת אחרת, ובכל אופן לא מחמת מצווה. למניעים המסורתיים יש להוסיף גורם חדש

שהשפיע על היהדות העות'מאנית במאה השבע-עשרה – החשיבות שיוחסה למצוות העלייה לרגל (חג', עומרה) בתורה המוסלמית והיוקרה שזכו לה העולים בשוכם לעירם.⁵³ עולי הרגל נהגו להגיע בתקופת החגים, בעיקר לקראת פסח ומפסח עד שבועות, ופקדו את המקומות הקדושים שבקרבת ירושלים (קבר דוד, קבר שמואל הנביא וקברי נביאים אחרים, בארות קדושות, קבר רחל,⁵⁴ קברי האבות בחברון) ואת האתרים הרבים שבסביבות צפת והגליל.⁵⁵ רבים מן הקברים הללו זוהו או נתגלו מחדש בימי הזוהר של היישוב היהודי

בגליל, והם נזכרים בתיאורים ספרותיים וגרפיים של עולי רגל. בין השאר תיארו את מסלולי הזימרה בספרים מיוחדים שכללו גם תפילות מיוחדות שנועדו להיאמר במקומות קדושים אלו.⁵⁶ קשה לזלזל בחשיבותה של תופעת העלייה לרגל בקרב יושבי הארץ, הן בשל האספקט הכלכלי שהיה לה (קניית

53 ציון עובדת העלייה לארץ-ישראל על מצבת הקבר של אלו שעשו או התכוונו לעשות זאת מעידה על כך. ראה: י"ש עמנואל, מצבות סאלוניקי, ב, ירושלים תשכ"ח, מס' 1615, 1728, 1785. לעתים קיבל האיש את הכינוי ירושלמי, בדומה למתן תואר חג' לעולה הרגל המוסלמי. על היוקרה לאסלאם ולמצאיות בתורה המוסלמית ראה להלן.
54 ר' יעקב כולי, שחי באיסטנבול, מזכיר את קבר רחל כאתר עלייה לרגל אגב הדברים שכתב בפרשת קבורתה: 'אי עוד היום אונה ביזו איל אניווי בי'אן לוס ג'ודייס די ירושלם אה בית לחם אין לה פ'איסה די רחל אי אוין תפלה אי מילדאן און דיאה קון סו נוגי' אי איס לוגאר די פאסיאו אי מוי גוסטוון... אי אנסי לוס קי בי'אן אה לה זימרה די לוס צדיקים' (ועוד היום פעם אחת בשנה הולכים יהודים ירושלים לבית לחם בקבר רחל ומתפללים ולומדים יום וְיָלְלו והוא מקום לטיול ומאוד נעים... וכך [עושים] אלה הנביאים לזימרה של הצדיקים) (כולי [לעיל, הערה 19]), פרשת וישלח, דף קעו ע"ב). חשיבותו של קבר שמואל הנביא כאתר המרכזי לעלייה לרגל באזור ירושלים במאות הש"ו והי"ז ניכרת היטב בתיאורי הנוסעים ובתעודות מן הסג'ל של ירושלים.
55 לתיאורים של מסלולי זימרות ראה: א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ו, עמ' 242-253, 313-320, 348-352.

56 במאה השמונה-עשרה נדפסו כמה וכמה ספרי הדרכה לעולים לרגל ובהם תפילות מיוחדות לכל אתר ואתר, ביניהם זכרון בירושלים, קושטא תק"ג; מגן אבות, אומיר [תק"ח]. הדפסת ספרים ומאמרים בנוגע לארץ-ישראל יש בה כדי להעיד על מידת העניין של ציבור הקוראים בתחום זה. תיאורו של עולה הרגל הקראי בן המאה השמונה-עשרה בנימין ירושלמי מאלף בכל הנוגע למסלול ההליכה סביב ירושלים ולהווי העלייה לרגל – תפילות, חרותות, הדלקת גרות וכיוצא באלה, ראה: ח"י גורלאנד, 'ספר המסעות של כ"ד בנימין ירושלמי', בספרו (לעיל, הערה 1), עמ' 45. דוגמאות לתפילות שנאמרו בימי הביניים בקבר שמואל הנביא ראה למשל: מ' זולאי, 'תפילות שנאמרו על קברו של שמואל הנביא, ירושלים, ב [ה] (תשט"ו), עמ' מב-נג; י"צ ורבלובסקי, 'תפילות על קבר שמואל הנביא', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' רלט-רגנ. על עולים לרגל ראה: ר' שלמה הלוי, לב שלמה, סלונקי תקס"ח, אבן-עזר, סימן כו, דף לא ע"א; ר' אשטרוק אבן שאנגי, שאלות ותשובות, מהדורת מ' עמאר, רמת-גן תשמ"ב, סימן כ, עמ' 144 (שילוב זימרה ומסחר); ר' אפרים נבון, מחנה אפרים, קושטא תצ"ח, סימן יד, דף ז ע"א; מורחי (לעיל, הערה 33), יורה דעה סימן י, דף לא ע"א (אישת); על נדרים: ר' אליהו אבן חיים, מים עמוקים, ויניציה ת"ז, ספירה שניה, סימן מג, דף עג ע"ד; שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 18), יורה דעה, סימן ה, דף לד ע"ג; ר' משה הכהן (לעיל, הערה 37), סימן כו, דף לג ע"ג; בבבנשת (לעיל, הערה 16), א, סימן ה, דף יא ע"ג; ר' משה אמריליו, דבר משה, א, סאלוניקי תק"ב, סימן לו, דף סד ע"ג; בבבנשת (לעיל, הערה 45), סימן יד, דף רלח ע"ד-רלט ע"א; ר' יוסף דוד, בית דוד, א, סלונקי תק"ק, יורה דעה, סימן קיא, דף עז ע"ג (גדר לעלות לארץ-ישראל אם יצליח למכור את ביתו).

ציון קבר שמואל הנביא: 'ברמה שם קבור שמואל הרמתי' ואיור מערת שמעון הצדיק וקברי הסנהדרין – קטע מתוך 'חוס האבות והנביאים הצדיקים' מגילה בכתב-יד מזרחי משלהי המאה השש-עשרה או מראשית השבע-עשרה, ובה תיאור המקומות הקדושים בארץ-ישראל ובמזרח

מוצרים ושירותים, ובעיקר תרומות)⁵⁷ והן בשל הידוק הקשרים והזיקות ההדדיות שהביאה עמה והעידוד המורלי שהעניקה למקומיים.

ב. עלייה לשם השתקעות והעלאת עצמות לקבורה

המקורות מן המאה השבע-עשרה מלמדים שאוכלוסיית העולים בתקופה זו הייתה דומה לזו שאפיינה את העלייה עד סוף המאה החמש-עשרה, ושונה באופן דרסטי מזו של המאה השש-עשרה. התנאים הקשים שחזרו לשורר בארץ מסוף המאה השש-עשרה ואילך – קשיי הפרנסה, עול המסים הכבד ואכזריותם של הערבים המקומיים, שתוארו פעם אחר פעם באיגרות השד"רים ואומתו בעדויותיהם של השבים או היורדים מארץ-ישראל – הביאו לידי כך שדימויה הארצי היה רחוק מלשמש זרז לעליית המונים, שלא לדבר על משפחות צעירות. דימויה של הארץ איבד כל סממן ראלי והיא נתפסה כארץ מקודשת, משופעת באתרי קבורה חשובים שאינה מיועדת למגורים סתם. דימוי זה הוזק באופן ויוואלי על ידי ציורים סכמטיים שעטרו את בתי הכנסת.⁵⁸ במאה השבע-עשרה נתפסה ארץ-ישראל בראש ובראשונה כמקום קבורה מעולה,⁵⁹ וזהו לדעתי המניע העיקרי לחלק הארי של העלייה במאה

בית הכנסת 'בית יעקב' ברובע קוסקונג'וק באיטנבול מן המאה התשע-עשרה, על תקרתו מצוירים אתרים בארץ-ישראל

57 וראה לעיל, הערה 38.
 58 ציורים ופרסקאות המתארים אתרים קדושים בארץ-ישראל שרדו רק מן המאה התשע-עשרה והעשרים, ראה: יוהאס, לוח 58 (ציור דומה ראיתי בשנת 1988 בבית כנסת ק"ק גרוש בבורסה, ובשנת 1995 בבית כנסת בקוסקונג'וק, איטנבול, איור בעמוד זה), אך ודאי היו קיימים ציורים ופרסקאות עוד קודם לכן. דוגמאות קדומות נשתמרו מאיטליה ומאירופה, ראה תיקים 257, 641 במכון בן-צבי; ותיק II בקופסת דפוסים, שונות. בדרשה שנשא ר' שלמה אמארייליו בק"ק 'עץ חיים' שבסלונקי בשנת תל"ז אמר כי 'דבר ידוע ומפורסם כמה מעלה טובה קונה הנקבר בא"י כידוע מכמה מקומו' [ת] 'מרז"ל [= מרבתינו זכרם לברכה] ובה זכה המאושר שאנו

השבע-עשרה ולתופעה הנרחבת של העלאת עצמות לקבורה. התופעה של העלאת עצמות לקבורה משנית בארץ (בעיקר בהר הזיתים בירושלים) מתועדת במקורות רבים והייתה רווחת ביותר.⁶⁰ העולים התחלקו לשתי קבוצות עיקריות: תלמידי חכמים ואלמנות מבוגרות, שהאיידאל שלהם נצטמצם ללימוד, תפילה וקבורה באדמת הארץ. בקבוצת החכמים מצויים תלמידי חכמים צעירים שבאו ללמוד את תורת ארץ-ישראל בשיבות צפת וירושלים ואחר כך חזרו לעריהם, וחכמים שעלו בזקנותם על מנת להשתקע בארץ ולמות בה.⁶¹ בין החכמים שעלו בשלהי המאה השבע-עשרה

עסקים בהספדו זכה לעלות בה וימת שם ותקבר [!] בשיבה טובה כי זאת היא מעלה יתירה לא כל אדם זוכה בה/ ראה: ר' שלמה אמארייליו, פני שלמה, סלוניקי תע"ז, דרוש יג, דף כח ע"ב. בדומה לזה ראה: ר' יהושע בנבנשת, אזני יהושע, קושטא תל"ז, דף יז ע"ג-יח ע"ד (הספדים למי שנפטר בארץ-ישראל היו הודמנות להעברת המסר בדבר מעלת הקבורה בארץ וחיוקו דימוי זה). וכבר מאה שנה קודם כתב ר' אליהו אבן חיים 'כי מודעת זאת כי כל האנשים מהבכ"ר [קבור'ת] א"י, ראה: אליהו אבן חיים, ספר הנותן אמרי שפר, ונציה ש"ק, פרשת צו, דף צז ע"ד. הסתייגות בודדת מנוהג זה, שהיה לא חוקי, מצאתי רק בדבריו של ר' יעקב בירב, במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה. הוא עצמו מודה 'שרוב החכמים והצדיקים ורובא דעלמא מתאויים שיעלו עצמותיהם לארץ-ישראל', ראה: ר' יעקב בירב, שאלות ותשובות, ונציה תכ"ג, סימן לח, דף כז ע"א.

60 אחד מטיעוניו של ר' משה אלשיך באיגרת 'חזות קשה' הוא כי איום חרישת הקברים על ידי הישמעאלים נוגע לכל הציבור היהודי: 'ומי מכל ערי הגולה הקרובות והרחוקות אשר אין לו בה אב או אח בן או בת אם או אחות או מכל שאר בשרו הם או עצמותיהם'. בתוך: פכטר, מצפונות צפת (לעיל, הערה 7), עמ' 112-113, שורות 284-292. על העלאת עצמות ממצרים ראה גם: מ' ליטמן, 'יהדות מצרים במאות ה"ט-י"ז על פי ספרי השו"ת של חכמי הזמן', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ח, עמ' 329-333; הנ"ל (לעיל, הערה 18), עמ' 55. אוכורים של העלאת עצמות ראה: ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות, ג, שאלונקי שנ"ד, סימן צז, דף קג ע"א; ר' אברהם לבית הלוי, עין משפט, סלוניקי תרנ"ז, חושן משפט, סימן מה, דף סו ע"ב; תשובות ופסקי ר' יוסף מטראני החדשים, ירושלים תשמ"ב, סימן כא, עמ' קסד-קסה; ר' שלמה אבן חסון, בית שלמה, סלוניקי ת"ף, חושן משפט, סימן לג, דף קל ע"א; ר' חיים שבתי (לעיל, הערה 37), סימן יג, דף סג ע"א; ר' יוסף אלמושיניו, עדות ביהוסף, א, קושטא תע"א, סימן יא, דף מב ע"א. העלאת עצמות הייתה לא חוקית, וגילויין עשוי היה לעלות למוביל בדמים יקרים. התופעה מוזכרת בדברי נוסעים אירופים, שוודאי חשו סיפוק נוכח העובדה שארץ-ישראל אינה משמשת עוד למגורי יהודים חיים, עובדה שעלתה בקנה אחד עם התמונה העגומה של היישוב היהודי בכל הארץ שביקשו להציג. ראה דברי פון ריינפלדן, גונסאליס, נאו[ד], אאגידיוס והיימאן אצל: ג' שור, 'היישוב היהודי בירושלים במאות ה"ט-י"ח על-פי כרוניקות פראנציסקניות וכתבי נוסעים קאתוליים ופרוטסטאנטיים', א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 393-409. ראה עוד: W. Foster (ed.), *The Travels of John Sanderson*, London 1931, p. 116; G. Sandys, *A Relation of a Journey begun an. Dom. 1610*, London 1621, p. 148; I. Levi, 'Michel Febvre, théâtre de la Turquie', *REJ*, 20 (1890), pp. 104-105. תחליף זול ופשוט לקבורה בארץ-ישראל היה הנחת עפר מארץ-ישראל על טבור המת, ראה: ר' אליהו הכהן, מדרש תלפיות, איזמיר תצ"ו, דף נה ע"ד.

61 במהלך המאה השבע-עשרה עלו מאיטנבול חכמים רבים, ובהם ר' אפרים פינטו (שניסה תחילה את מזלו באיזמיר, ראה: בניהו [לעיל, הערה 19], עמ' קיח, קלב), ר' שלמה חדידה (או חודארה), ר' יהודה איספריאל, ר' יעקב רומאן, ר' משה די מדינה, ר' יצחק איספניאה, ר' צמח הנרבוני, ר' עזריה ויליסידי, ר' יום טוב ג'וקליר, ר' משה מודינה, ר' אברהם אבן חנניא, ר' זרחיה גוטה, ר' שמואל עדילה, ר' חנניא ור' רפאל איספריאל, ר' יצחק אלפאנדארי, ר' אברהם ברודו ואחרים. חלקם נעו הלוך ושוב בין ארץ-ישראל לתורכיה. ראה: ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, ונציה תק"ו, דף מח ע"א-נב ע"ב; וממנו שאב כנראה רוזאניס את ידיעותיו, ראה: ש"א רוזאניס, קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם, סופיה תרצ"ד-תרצ"ה, ח"ד, עמ' 300-361. על נדודי החכמים ראה: פרומקין [לעיל, הערה 30], בערכיהם, וכן מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ח. ריבוי החכמים בעיר באמצע המאה השבע-עשרה ניכר גם בתעודות שבסג"ל (הם מכונים שם בתואר ח'אח'אם), ראה: זיסק [לעיל, הערה 51], עמ' 64-65. לתיאור ציורי למדי של עלייה לארץ-ישראל בעיקר עליית זקנים, ראה: י"ד נחמה, 'הגירת יהודי שלוניקי ועליית זקניה לירושלים', ב' עזויאל (עורך), גינוך סלוניקי, א, תל-אביב תשכ"א, עמ' 21-23.

ובמחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה היו מי שבאו מחוגי המאמינים השבתאים,⁶² ועלייתם הייתה קשורה גם בחישובי קץ שעשו. אין תמה כי מבחינה כמותית היו בעלי תורה מדרגות שונות יסוד ניכר באוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל במאה השבע-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה.⁶³

מניעי העלייה לארץ היו אפוא זיקות דתיות-רוחניות וגורמים חברתיים וכלכליים,⁶⁴ ומשקלם של הגורמים החברתיים והכלכליים גדל והלך: בין החכמים שעלו לארץ-ישראל כמעט לא היו כאלו שנמנו עם השורה הראשונה של חכמי הבריה. חכמים אלו היו רובם רבנים שלא הצליחו להשתלב במשרה רבנית בעירם (מרבצי תורה, חברי ישיבות חשובות ועשירות וראשי ישיבות וממונים מסוגים שונים), ועבורם הייתה האופציה של עלייה והצטרפות לישיבה באחת מערי הקודש עדיפה על כהונה באחת הקהילות הבינוניות או הקטנות בפרובינציות. אלמנות היו כאמור יסוד בולט נוסף באוכלוסייה היהודית המקומית. חלקן עלו עם בעליהן ובתוך שנים ספורות התאלמנו, אם משום שהבעלים היו בדרך כלל מבוגרים מנשותיהם ואם מחמת המצוקות התכופות. אלמנות רבות עלו בגפן – בשלב זה של חייהן סיימו את מחויבותן החברתית להעמדת צאצאים ולגידולם, ואף זכו לעצמאות כלכלית מסוימת הודות לכספי הנדוניה או ירושה. עצמאות זו אפשרה להן את מימון המסע ומחיה מצומצמת כך שיוכלו להתמסר לתפילה, לעשיית מצוות ולבסוף גם לזכות במנוחת עולמים באדמת הקודש. יתר על כן, במעשים אלו יכולה הייתה האישה לתת ביטוי לאמונתה הדתית באופן שלא נתאפשר לה

62 ברנאי מונה למשל אחדים מחכמי איזמיר שעלו בעקבות המשבר השבתאי, בהם ר' שלמה אלגאזי, ר' יוסף חן, ר' חייא אברהם די בוטון ור' משה עוזיאל, ראה: ברנאי (לעיל, הערה 47) עמ' 98-100. בין העולים היו כמה מחברי חוג 'חמדת ימים' באומיר, ראה: הנ"ל (לעיל, הערה 7), עמ' 61. ברנאי רואה בקבלה גורם שהשפיע על הכלל, ונראה שיש לסייג את דבריו. עד לשבתאות הייתה חדירת תורות ורעיונות קבליים מוגבלים לחוג מצומצם של חכמים שישבו בערים הגדולות (דוגמת החוג באיזמיר), ואף בתקופה שלאחר המשבר השבתאי היו תורות קבליות שעניינן יישוב ארץ-ישראל מקובלות על חלק מן המאמינים שציפו להתגלותו המחודשת של שבתי צבי. כמה מזה הגיע לציבור רחב, ובפרט לפני הרבע השני של המאה השמונה-עשרה, איננו יודעים. לנושא זה יש זיקה לשאלה השנויה במחלוקת בדבר התפשטות הקבלה. על הפצת רעיונות והנהגות ברוח הקבלה ראה: G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941, pp. 284-286. כידוע חולק אידל על שלום (ועל "שכבי שיצא להגנת שיטתו) בשאלת היקף ומועד התפשטותה, ראה: מ' אידל, 'חדש אסור מן התורה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 239; הנ"ל, "אחד מעיר ושנים ממשפחה" – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות', פעמים, 44 (קיץ תש"ן), עמ' 9-20. עוד ראה: R. Bonfil, 'Halakha, Kabbala and Society: Some Insights into Rabbi Menahem da Fano's Inner World', I. Twersky & B. Septimus (eds.), *Jewish Thought In the Seventeenth Century*, Cambridge, MA 1987, pp. 39-61.

63 מפקד יהודי ירושלים בשנת 1690 מלמד כי מתוך 182 משלמי מס הגולגולת הוגדרו 30 כבעלי תורה ו-12 כחכמים, כלומר קרוב לרבע מן הגברים; ראה: הד (לעיל, הערה 3), עמ' קעט. נתונים מאמצע המאה השמונה-עשרה מראים גידול בשיעור זה – מחצית הגברים בירושלים היו תלמידי חכמים בדרגות שונות, ראה: י' ברנאי, 'אלה שמות יהודי ירושלים בשנים תקכ"א-תקכ"ג', קתדרה, 72 (תמוז תשנ"ד), עמ' 140-142. ריבוי הזקנים והנשים בקהילת ירושלים מתאשר מן העובדה שמספר חייבי הגזיה היהודים בעיר עמד במשך המחצית הראשונה של המאה על 60 נפשות בלבד – כך על פי הנתונים בתעודות מארכיון בית הדין השרעי; תודתי לפרופ' אמנון כהן ולגב' אלישבע בן-שמעון על מידע זה.

64 ההסבר החברתי-הכלכלי עולה בקנה אחד עם ממצאיהם של ברטל וקפלן לגבי קהילת אמסטרדם במחצית הראשונה של המאה השבע-עשרה. במסגרת מדיניותם לשילוח עניים מן הקהילה עודדו פרנסי הקהילה עליית עשרות עניים לארץ-ישראל, ויש בכך יותר מרמז כי במערב אירופה היה עתה הממד הרעיוני והדתי משני לממד החברתי והכלכלי כגורם לעלייה. ראה: ברטל וקפלן (לעיל, הערה 49).

במהלך החיים הנורמלי והרגיל של אישה נשואה. בספרות השו"ת קיימים עשרות אזכורים של עליית נשים, בהן בנות משפחה של חכמים נודעים,⁶⁵ ויש בכך משום ראייה לאחד המרכיבים החשובים בעולמן הרוחני של נשים אלו.

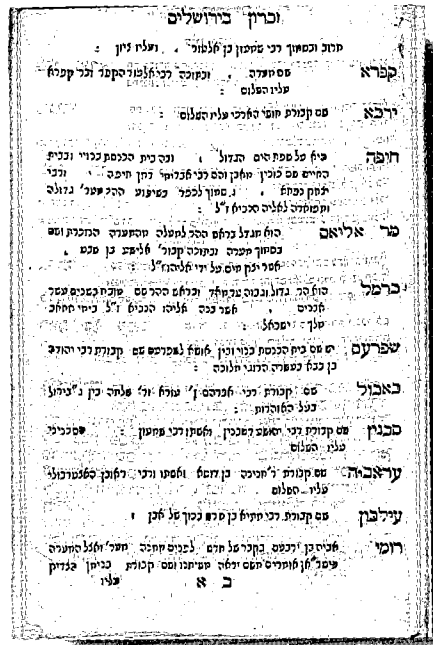
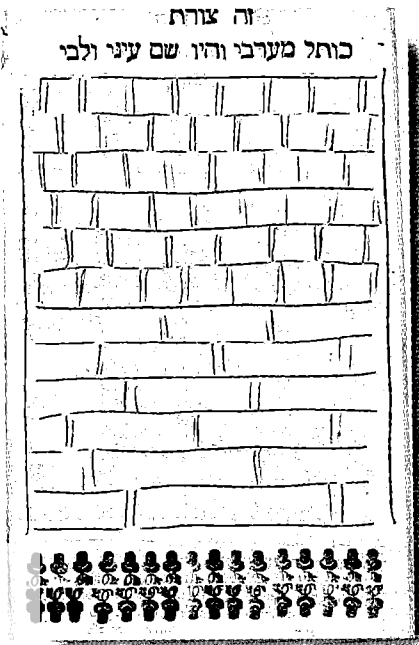
בהצטרפן זו לזו היו כנראה מסורת הסיוע והקרבה הגאוגרפית והתרבותית הסיבה העיקרית לשיעורם הגדול של יוצאי האימפריה העות'מאנית בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל. הקרבה האישית והמשפחתית חיזקה את הקשר בין קהילות תורכיה ליישוב היהודי בארץ בכלל ואת הזיקה בין העולים לערי מוצאם ולקהלי ערים אלו בפרט.⁶⁶ נוכחות יהודים איסתנבוליים בירושלים ניכרת היטב במסמכי בית הדין השרעי של ירושלים. כך למשל נזכרים בתעודות מן המחצית הראשונה של המאה הי"ז כעשרים יהודים איסתנבוליים, הסדרים כספיים שונים המתבצעים בירושלים ובאיסתנבול ועדויות לקשרים הדוקים בין העולים לקרוביהם ושותפיהם בבירה.⁶⁷ בסך הכול נראה כי משנות השלושים ואילך היה זרם העולים לארץ-ישראל אחיד, ומכאן היציבות באוכלוסיית ירושלים. שינוי בדפוסי העלייה חל רק ברבע השני והשלישי של המאה השמונה-עשרה בעקבות פעולתם הנמרצת של ועדי הפקידים של ארבע ערי הקודש.

ההכנות לנסיעה היו ממושכות. על העולים היה לגייס את דמי המסע, למכור או לחלק את רכושם, לרכוש חפצים שיידרשו להם בעתיד ובעיקר להבטיח את מחיתם בארץ הקדושה. יחידים ומיוחדים,

65 ר' שלמה לבית הלוי, שאלות ותשובות, סלוניקי ת"ב, חושן משפט, סימן מה, דף פד ע"ג; בנבנשת (לעיל, הערה 47), סימן קצב, דף רלא ע"ג. מציאות של ריבוי אלמנות בירושלים משתמעת גם מאזכור פטירת 400 מהן בשנת הרעב באמצע המאה השבע-עשרה, ראה תיאורו של הנרי ג'סי, על פי: מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 354-355. בדבריו על האוכלוסייה היהודית בירושלים בשנת תצ"ד מציין קאפוטו כמה ממאפייניה: 'ובכלל זה נשים רבות באופן יחסי, אשר באו לירושלים כאלמנות ממקומות שונים, כדי לבלות בה את יתרת חייהן ביראת שמים כשכל צרכן על משפחותיהן, וגם גברים רבים חיים בה חיי חסידות, וניתן לומר כי מלבד מעטים ברובם אינם מבני המקום' (קאפוטו, [לעיל, הערה 5], עמ' 44). הרקע המשפחתי חיזק בוודאי את זיקתן של בנות משפחות נודעות לארץ הקדושה. דוגמה להספר שנישא על עולה כזו ראה: ר' אהרן הכהן פרחיא, בגדי כהונה, סלוניקי תקי"ג, דרוש כה, דף פא ע"א (דרשת המחבר על דודתו שנפטרה בירושלים בשנת תכ"א). אלמנות חכמים שנפטרו נזכרות כסמוכות על ההקדש בירושלים, ראה: בניהו (לעיל, הערה 28), איגרת 122, עמ' שגד. הזיקקותו של מלכי לסדרת ענייניהם של האלמנות בעיר מעידה גם כן שהן היו גורם ניכר, ראה: ריבלין (לעיל, הערה 44), עמ' 30-31, 37-38. נדיר למצוא אזכור לעליית משק בית שלם, והגעת משפחה איסתנבולית על רכוש ועבדיה, בראשית שנות הארבעים של המאה השבע-עשרה, הייתה אירוע חריג. ראה: תשובות ר' יהוסף מליריאה וחכמי צפת, ירושלים תשמ"ח, סימן כז, עמ' קלו. תכונה לקראת עלייה המוגית נזכרת רק בימי השיא של השבתאות, כאשר הכול המתניו להתגלותו המלאה של שבתי צבי.

66 עדות לקשרים בין הקהל הרומניוטי בצפת לבין קהלי האם באסתנבול מצויה באיגרות אחדות בכ"י 'גנת אגוז'; מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' תקצד-תקצה, תרי. כך היה גם בין הספרדים' עולי תורכיה והבלקן, ששמרו על קשר הדוק עם ערי מוצאם. לגבי סלוניקי ראה: א' בשן, 'העליות מסלוניקי לא"י במאות ט"ז-י"ח', צ' אנקורי (עורך), מאז ועד עתה, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 73-38; מ' מולכו, 'יחסי סאלוניקי עם ירושלים', סיני, מט (תשכ"ט), עמ' רפד-רפז. זיקה דומה נתקיימה בין המגרים לקהילותיהם בצפון אפריקה, ובין האשכנזים לקהילות מוצאם במרכז אירופה ובמזרח, והיא שהייתה הבסיס לתביעה לחלוקת אזורי השליחות ולייעוד הכספים שנאספו ליוצאי אותו אזור. דוגמה לכך היא המחלוקת במצרים באמצע המאה השבע-עשרה. ראה: ר' אברהם הלוי, גנת ורדים, א, קושטא תע"ז, יורה דעה, כלל ג, סימן ט, דף קכו ע"ד ואילך. את מקומה של הזיקה לקהל המוצא תפסו במאה השבע-עשרה, ועוד יותר מכך במאה השמונה-עשרה הקשר לכלולות עיר המוצא והתלות בה, משום שזו תפסה את מקומו של הקהל הבודד.

67 תודתי לפרופ' אמנון כהן ולגב' אלישבע בן-שמעון על המידע.

רשימת אתרים בגליל ובצפון ארץ-ישראל ו'תיאור' הכותל המערבי מתוך הספר 'זכרון בירושלים', מהדורת פיודא תקכ"ב (1762)

בעיקר חכמים נודעים, וזו לסיוע קהילתם או חברתם במימון עלייתם אף לתמיכה שנתית.⁶⁸ הבאת הון גדול לא הייתה מקובלת ואף לא מומלצת, ומי שיכול היה ערך הסדרים עם יורשים מורשים ושותפים עסקיים כך שלאחר עלייתו ייהנה מקצבה שנתית קבועה.⁶⁹ ההסדרים שבהם

68 גופים אלו האמינו שזכותו של העולה תגן גם בעדם, ויהיה להם חלק בלימודו בארץ-ישראל. כך למשל מזכיר ר' שלמה אלגאזי לשבח את סיועה של קהילת איזמיר במימון עלייתו: 'כי נחפו אני ללכת לאדמת הקדש בעזרת ה' בגבורים שלומי אמוני ישראל הקהלות הקדושות אשר בעיר הזאת והק"ק גברת אשר אני מתגורר בתוכי ישלם ה' פעלם כי אורו חיל לתת לי במתנה כל הימים אשר אני חי בירושלים שכירות חוק'ת] הבית אשר אני דר בתוכי' (הקדמת ר' שלמה אלגאזי בתוך: ר' אהרן לפפא, בני אהרן, איזמיר תל"ד). שטר לסיוע חכם חברה איסטנבולית העולה לארץ-ישראל במאה השמונה-עשרה נשתמר בכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, Mic. 3149 (בסל"א תכ"ע, סרט 29186), דף 25 ע"א. וראה: אמארייליו (לעיל, הערה 18), אורח חיים, סימן ב, דף א ע"ב. אף גברת שהקדישה חצר לקהילת איזמיר קיבלה סכום נכבד למימון הוצאות עלייתה, ראה: נבנבשת (לעיל, הערה 47), סימן קצר, דף רלה ע"ב.

69 רבים מן העולים לא יכלו להצטרף לשוק העבודה המקומי, אם בשל גילם הגבוה אם בשל בעיות שפה והסתגלות, וחיו על דמי חלוקה או על קצבה שנתית שהגיעה מחו"ל. אלו שהצליחו להשתלב בחיי הכלכלה של ירושלים עסקו בעיקר במלאכה ובמידה פחותה בתיווך ובמסחר. ראה על כך בהרחבה: זיסק (לעיל, הערה 51), עמ' 73-87. הלוואת כספים ברבית לאחד המנזרים הנוצריים בעיר הייתה דרך מקובלת להתפרנס בלא טרחה יתרה. על עיסוקם של יהודי ירושלים בהלוואה ברבית ועל הפולמוס בנושא זה ראה: א' בשן, 'תעודה משנת שפ"ד על הוויכוח בדבר הלוואה לנוצרים בירושלים', מ' פרידמן, ב' יהושע וי' טובי (עורכים), פריקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 77-96; ובספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 86-90, 233-234. על עיסוקם של יהודי האימפריה בכך, ועל היותה של ירושלים חריגה בעניין זה, ראה: ח' גרבר, 'יהודים והלוואה ברבית באימפריה העות'מאנית', ג' גרוס (עורך), 'יהודים בכלכלה, ירושלים תשמ"ה עמ' 171; וביתר הרחבה במאמרו: H. Gerber, 'Jews and Money-Lending in the Ottoman Empire', JQR, 72 (1981), pp. 100-117, esp. pp. 101-104 דוגמאות להסדרים עסקיים שנעשו בין העולה לשותפו ראה: ר' שמואל וישאל, באר מים חיים, ירושלים תשכ"ו, סימן לא,

התחייבו נאמניו של העולה להעביר אליו את הרווחים השנתיים מנכסיו (כגון בית, חנות, חזקה מסוימת) לא היו מספקים, אם בשל בעיות אינפלציוניות ואם בשל אסונות ותקלות כמו שרפת הנכסים. במהלך הזמן גברה המגמה להוון את הרכוש ולהשקיע את הקרן באופן שנשאה רווח שנתי. ההעברות למוטבים בארץ-ישראל התבצעו באמצעות שטרות ותוך שימוש במערכת אשראי מפותחת.⁷⁰ במהלך המאה השבע-עשרה התפתח נוהג נוסף – מתן סכום כסף לכוללות העיר⁷¹ תמורת קצבה קבועה, שהייתה זהה למעשה לרבית השנתית הנוהגת, רבית שנקראה 'הכשר', ושהיתרה ההלכתי נשטרש במאה השבע-עשרה. הסדר זה נעשה רווח יותר ויותר והיה מקובל מאוד גם במאה השמונה-עשרה.⁷² נוהג זה מלמד על המשבר התקציבי המתמיד שבו הייתה נתונה כוללות איסתנבול, משבר שהביא אותה ליצור הסדרים שונים שיכניסו לה סכומי כסף גדולים, וגם על שכלול שיטות העברת הכספים בין ערי ארץ-ישראל לערים הגדולות באימפריה העות'מאנית.

לאחר שנסתיימו ההכנות הכספיות לעלייה יצאו העולים לדרכם. הנתוב הימי הועדף על פני הנתוב היבשתי, שחצה את אנטוליה לאורך דרכי השיירות אל עבר חלב, דמשק וצפת. נמל איסתנבול היה אחד מנמלי המוצא החשובים ביותר באזור, ושימש גם את העולים ממזרח אירופה וממרכז. הפלגות לנמלי ארץ-ישראל יצאו במועדים קבועים, בעיקר בקיץ. כל ספינה הכילה עשרות ואף מאות נוסעים, שרבים מהם היו יהודים, וסחורות.⁷³ הספינות עגנו ברודוס ובקפריסין, ומשם המשיכו אל התוף הארץ-ישראלי.

דף סח ע"ב-סט ע"א (איסתנבול, שנת שצ"ו). שטר דומה נעשה באסתנבול בשנת ת"ד לרגל עליית יעקב אלנקה, ראה: כ"י לונדון, אוסף שטרן, 2 (בסליא תכ"ע סרט 6947). על תלותם של העולים במשלוח התמיכה מחו"ל כתב בראשית המאה השמונה-עשרה ר' יעקב כולי: 'בפרט לוש קי מוראון אין ירושלם אי אין צפת אי אין חברון קי איסטאן קון לוש אוגוס דיקולגאדוש אספיראנדו אסטה קי באלייא לה נאבי די קושטאנדינה או די איזמיר או די ריטו די סיביראדיס קי קאדה אוננו טייניו סו טאקסה קי לי מאנדאן די אנייו אה אנייו אי קון אקיליו סי מאנטיינין טודו איל אנייו (בפרט אלו שמתגוררים בירושלם ובצפת ובחברון שהם מצפים בכליון עינים להגעת הספינה מקושטא או מאיזמיר או מערים אחרות, שכל אחת מהן נושאת את קצבתם ששולחם להם מדי שנה ושבאמצעותה הם מתקיימים כל השנה) ר' יעקב כולי, מעם לועז: שמות, א, קושטא תצ"ג, פרישת משפטים, דף רסד ע"א.

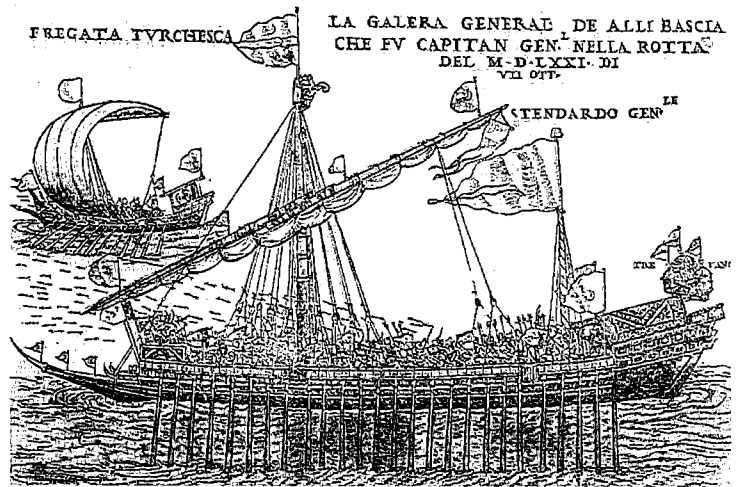
70 בשלהי המאה השש-עשרה הועברו כנראה הכספים במוזמן באמצעות ספינות הצמר והמוזן שהייתה כוללות איסתנבול משגרת לארץ-ישראל, ראה: שו"ת ראנ"ח (לעיל, הערה 7), סימן עז, דף קא ע"ד-קב ע"א. 'משלחי צדקות או פקדונות' לצפת ברבע האחרון של המאה השש-עשרה נזכרים באיגרת יוסף מאטארון, ראה: הקר (לעיל, הערה 21), עמ' 81; לא ברור מי בדיוק ארגן פעילות זו. דוגמאות להסדרים שנעשו על ידי עולים מן הבירה במאה השבע-עשרה ראה: שו"ת מהרי"ט (לעיל, הערה 29), סימן צז, דף קו ע"ד; בבגנשת (לעיל, הערה 16), א, סימן נב, דף קכ ע"ג; שם, ב, סימן יז, דף לב ע"ג. טופסי איגרות שעניינן הסדרים כספיים לכלכלת ודאות שתיבא להורמת כספים רבים יותר לירושלים ואף להשקעתם בעיר, במתכונת ההסדרים בחו"ל, ראה: ריבלין (לעיל, הערה 44), עמ' 21-24; רוזן (לעיל, הערה 32), עמ' 150. טופסי איגרות בקשר להעברות כספיות מצויות גם בכ"י ירושלים בסל"א תכ"ע Heb. 8° 61. קשרי המסחר בין תורכיה לארץ-ישראל היו דלים, ולא היה להם משקל במערכת כספית זו. על קשרי המסחר ראה בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 226. על השימוש שעשו יהודי האימפריה באשראי ובפוליסות ראה: ח' גרבר, 'יזמה ומסחר בפעילות הכלכלית של יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ט"ז-י"ז', ציון, מג (תשל"ח), עמ' 38-67. הפוליסות נזכרות הרבה כאמצעי תשלום בפנסק 'ועד פקידי ארץ-ישראל' בקושטא.

71 הגופים הכוללים הוקמו במהלך המאה השבע-עשרה. הדבר נדון בעבודת הדוקטור שלי (לעיל, הערת מבוא).

72 לא מעט בשל פעולתו הנמרצת של 'ועד פקידי ארץ-ישראל' בקושטא. בעניין הרבית ראה לעיל, הערה 50.

73 איסתנבול הייתה נמל יציאה חשוב עבור העולים ממזרח אירופה, מחצי האי קרים ומן הבלקן. ראה על כך למשל: פרחיא (לעיל, הערה 46), א, סימן א, דף א ע"ב; שם, סימן לט, דף עב ע"ד. על יציאת ספינה מכל אחת מן הערים הגדולות מספר הנוסע האיטלקי קאפוסטו, הכותב בשנת תצ"ד (1734), שנים ספורות לאחר תחילת

נמלי צידון ועכו שימשו את מי שביקשו להגיע לצפת, ונמל יפו את העולים לירושלים. מסלול אחר הוביל אל מצרים וממנה בדרך החוף היבשתית דרך עזה ורמלה. תחנות העצירה נוצלו בעיקר לשם הצטיידות במוצרי מזון טריים ולמסחר בקנה מידה קטן.⁷⁴ ההפלגה הייתה מסוכנת – איתני הטבע ושוודי ים היוו מטרד קבוע באזור זה. שודדי הים ששו במיוחד לשבות יהודים חסרי מגן, שפדיונם היה ודאי.⁷⁵ הנסיעה עצמה התנהלה בתנאים לא קלים ואף עלתה ממון רב. מלבד דמי ההפלגה

תחריט איטלקי מן המאה השש-עשרה המתאר אניות תורכיות במהלך קרב בים התיכון

פעולתו של 'ועד הפקידים' בקושטא: 'בכל שנה באות שלוש אניות של יהודים לביקור [=זיארה] ולמועדים [=עלייה לרגל בתגים], כלומר אניה אחת מאיזמיר, אחת מקושטא, ואחת מסלוניקי [=סלוניקי], חלק מן הבאים נשארים לגור כאן והאחרים מבקרים והולכים להם' (קאפסוטו [לעיל, הערה 5], עמ' 48). הנוסע הקראי שמואל בן דוד מזכיר כי בספינה שבה הפליג היו מאה גברים ונשים מן הרבניים, שנמצאו בדרכם לירושלים ולצפת, ראה: ח"י גורלאנד, 'ספר המסעות של כ"ר שמואל הקראי (ת"א-ת"ב)', עמ' 2 = יערי (לעיל, הערה 55), עמ' 226. מעבר העולים הרבים באיסתנבול עורר בוודאי מודעות עמוקה יותר לנושא בעיר זו. נוסעים אירופים שהפליגו באגן המזרחי של הים התיכון מזכירים בכתביהם עולים יהודים בדרכם לארץ-ישראל, ראה למשל: J.T. Bent (ed.), 'The Diary of Sir Thomas Dallam', *Early Voyages and Travels in the Levant*, London 1893, p. 93; W. Foster (ed.), *The Travels of John Sanderson*, London 1931, p. 216; M. Strachan, *The Life and Adventures of Thomas Coryate*, London 1962, p. 195; J.A. van Egmont, *Travels through part of Europe, Asia Minor...*, I, London 1759, p. 230 בין איסתנבול לארץ-ישראל נתקיימו קשרי מסחר דלים בתקופה זו. ידיעה אחת מספרת על סוחרים יוונים מן הבירה שרכשו מיהודים בחוף קיסריה שמן זית, שמן שומשום, חיטה וכותנה, ראה דברי אייזך רוויה, על פי: איש שלום (לעיל, הערה 66), עמ' 334. בשלהי המאה השש-עשרה הובא צמר גולמי בספינות העולים מאיסתנבול ומסלוניקי לשם עיבודו בארץ.

74 דוגמאות מפורסות למסלול העלייה ולהכנות של העולים מצויות בתיאורי המסע של העולים הקראיים שמואל בן דוד ומשה בן אליהו שיצאו מחצי האי קרים, על פי: יערי (לעיל, הערה 55), עמ' 227-229, 307-308. מסלול המסע לפי תיאורים אלה: איסתנבול, אקינדי, גליפולי, בוגאז היסאר, איסטנבול, רודוס, ומשם לאלכסנדריה או לקפריסין וממנה ולחופי ארץ-ישראל. ניצול הנסיעה למצרים ולארץ-ישראל לשם מסחר היה מקובל גם בקרב עולי התג, שהביאו עמם פנינים, קפה ותבלינים למכירה בתורכיה. כך למשל עשה גם יהודי מצפת, שלדבריו: 'קודם צאתי לקחתי סחורות בהקפה מבעלי תורה ופקדוניו' [ת] להוליך לעיר קוסטאנטינה, ראה: א' יערי, 'מוכר-ספרים בצפת במאה השש-עשרה', קרית ספר, כה (תש"ט), עמ' 306 (מתוך הקדמת שיר השירים עם לע"ו, סלוניקי ש"ס).

75 מאלפות לעניין זה שלוש תעודות מביית-הדין השרעי של בשכטאש (אחד מפרוורי איסתנבול) משנת 1078 (=1667). בתעודות אלו מצהירים יורשי אחמד פאשא, לשעבר הואלי של טריפולי (טרבלוס א-שאם), שפדה יהודים איסתנבולים שנשבו על ידי שודדי ים נוצרים בחזרתם מזיארט ירושלים (ובתורכית: 'קודסיי שריף זיארתינדן... גליר איכני), על זיכום של היהודים הללו ובאי כוחם מכל תבות עבור דמי פדיונם. מדובר בסכומים גבוהים ביותר: 100 גרוש עבור ישוי בן חיים, 130 עבור ליוה בן איסאק מבלאלאט ו-800 גרוש עבור חמישה יהודים נוספים, בהם אם ובנה. ראה: Istanbul Ser'ye Sicilleri, Besiktas Mahkemesi, 77, pp. 84, 97. בנייתו פרסם איגרות העוסקות בפדיון חכמים שנשבו במלטה, ראה: בנייה (לעיל, הערה 19), עמ' סאס-שפא. עוד בענייני פדיון שבויים ראה: א' בשן, שביה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון, רמת-גן תש"ם. סכנת החיים הנשקפת לנוסע הדרך הייתה אחד הטיעונים שעלו בוויכוחים משפחתיים או בשאלות הנוגעות להתרת נדר עליה, והפוסקים התחשבו בגורם זה (ראה לעיל, ליד הערה 18).

והמוזנות היה צורך להצטייד בפריטים שונים, ועם ההגעה לשלם מסים והיטלים שונים.⁷⁶ העולים שמרו על קשר קבוע עם ערי מוצאם ועם משפחותיהם. קשר זה היה חיוני, שכן בהעדר תמיכה קבועה קשה היה להתקיים זמן ממושך. המשך הקשר היה חשוב לעולים גם מבחינה מורלית, והיו שדאגו להבטיח שלא ישכחו אותם גם אחר פטירתם.⁷⁷ כאשר נפטר תלמיד חכם או קרוב משפחה של אחד מחשובי הקהל ספדו לו בקהל מוצאו בציון העובדה שיזכה לארץ-ישראל. העולים המעטים יחסית נסתפחו אל הקהילה הירושלמית המגוונת, ונראה כי רק במאה השמונה-עשרה נתחדדו מגמות ההתבדלות, כפועל יוצא מריבוי העולים בעיר.⁷⁸

קשרים רוחניים ותרבותיים

בניגוד לזיקות החומריות היה הקשר התרבותי דו-סטרי. התוצרת המגוונת ורחבת ההיקף שהניבו מרכזי הלימוד הארץ-ישראליים (בירושלים ואחר כך בצפת במאה השש-עשרה) נפוצה בתחומי האימפריה העות'מאנית ובאיטליה, מרחב שתלמידי חכמים רבים וחלק מן הציבור היהודי חשו בו זיקה עזה לארץ-ישראל, וכמהו לכל שמועה, נוהג או חידוש ממקור ארץ-ישראלי. אופני ההעברה לא היו ממיין אחד, והתכנים שהועברו היו מגוונים. העולים אמנם הביאו עמם לארץ-ישראל כתבים, מסורות לימוד, שמועות והלכות שנתחדשו בבתי המדרש של גדולי חכמי האימפריה באיסתנבול ובסלוניקי; אך דומה שתורמתם של היוצאים לחילופי התרבות הללו הייתה משמעותית ורבה יותר הן מבחינה כמותית והן מבחינה איכותית.⁷⁹ הדגש בפרק זה מושם אפוא על השאיפה מארץ-ישראל.

76 בתשובת ר' שלמה אבן עזרא מאזמיר נמסר כי הוצאותיה של אשה כבודה לצורך העלייה עלו לסך 300 גרוש, וכי מדי שנה נשלחו מאה גרוש לצורך מחייתה (ראה: בנבנשת [לעיל, הערה 47], סימן קצד, דף רלה ע"א-ע"ב). בירושלים יכולה הייתה משפחה קטנה להתקיים ב-200 גרוש במשך שנה שלמה, ראה: ריבלין [לעיל, הערה 44], עמ' 20. לשם השוואה - 100 גרוש היה המחיר של שפחה טובה או של בית פשוט באיסתנבול. סכומים נמוכים ביחס לעלות המסע היבשתי והימי והוראות לנוסעים מוסר האשכנזי משה פור"ת, שעלה בשנת ת"י (ראה: יערי [לעיל, הערה 55], עמ' 272-276). בהגיעם גדרשו העולים לשלם מס דרכים (גפר), ולעתים ניסו לסחוט מהם תשלום גזייה, צו סולטאני בעניין זה משנת 1554 ראה: כהן וסימון-פיקאלי (לעיל, הערה 22), תעודה 37, עמ' 41. אף עולי הרגל הנוצרים סבלו מהטרדות וסחיטות, למרות הוראות חוזרות ונשנות של השלטונות נגד מעשי עושה, ראה: פרי (לעיל, הערה 40), עמ' 261-262.

77 כך למשל שומעים אנו על אישה שעם עלייתה מאזמיר לירושלים הקדישה לקהלה סכום מסוים על מנת שלאחר מותה יערכו לה 'השכבה' מדי שנה ביום הכיפורים ובשמחת תורה, ראה: ר' אברהם אבן עזרא, בתי כנסיות, א, סלוניקי תקס"ו, סימן קנג, דף ס ע"א-ע"ב.

78 פעילותו הנמרצת של 'ועד הפקידים' הביאה לגידול ניכר באוכלוסייתה היהודית של ירושלים. במאה השמונה-עשרה חיו בעיר מאות עולים מאיסתנבול, מסלוניקי ומערים אחרות באימפריה, רבים מהם היו עניים שקיוו למצוא בה קיום נוח. מציאות זו לא הייתה לרוחם של הפקידים והם הטילו פיקוח על העלייה. דרישתם מן העולים להמציא אישור על מקורות הפרנסה העתידיים שלהם בארץ לא הספיקה, ולכן תיקנו בשנת תק"י שכל אחד מהעולים בנמלי תורכיה ישלם עשרה גרוש 'דמי הסכמה'. ראה: ברנאי בספרו (לעיל, הערה 17), עמ' 157-158.

79 אף שכמה מחשובי היוצרים, בהם למשל ר' יוסף קארו, ר' שלמה אלקבץ ור' משה מטראני, הגיעו לצפת מעריה הראשיות של האימפריה, איננו יודעים איזה מטען תרבותי הביאו עמם. בדרך כלל לא נמנו העולים לארץ עם השורה הראשונה של החכמים, כנראה משום שאלו כבר היו מועסקים במשרות רבות ויקרה ששכרן בצדן. אידל עמד על העובדה כי מפגש החכמים מארצות שונות בישיבות ארץ-ישראל היה גורם חשוב בהפריה ההדדית ובין הסיבות ליצירה הרבה והמגוונת המאפיינת את היוצרים הארץ-ישראלים במחצית השנייה של המאה השש-עשרה.

העברת המידע לסוגיו נתבצעה באמצעות אנשים ובאמצעות כתבי־יד וספרי פוסט שראו אור בבתי הדפוס של תורכיה, איטליה, פולין וארצות אחרות, ושהגיעו לספריות של חכמים ושל ישיבות בערי האימפריה.⁸⁰ חשובה ביותר הייתה ההעברה האורלית של הנהגות, חידושים ושמעות, אם ביוזמה עצמית ואם בתגובה על דרישה ושאלה ברמות שונות ומכל שכבות הציבור. הליכותיהם של יוצאי ארץ־ישראל היו עדות חיה להלכה הארץ־ישראלית ולמנהג הארץ־ישראלי ושימשו מודל חיקוי. נושאי המידע היו בעיקר חכמים מכל הרמות, עולים לארץ־ישראל, היוצאים והיורדים ממנה, לשעה או לצמיתות. בעתות מצוקה כלכלית ופוליטית גברה היציאה מהארץ – רבים נמלטו, ואחרים יצאו לבקש סיוע בקהילות ישראל קרובות ורחוקות. המשבר הקשה שפקד את קהילת צפת בשלהי המאה השש־עשרה הביא להתפזרות תלמידי החכמים שאכלסו את ישיבותיה. רבים היגרו לקהילות תורכיה והבלקן, והיו שהרחיקו עד איטליה בחיפוש אחר מקור מחיה. בין כך ובין כך היו איסתגבול וערים מרכזיות אחרות באימפריה תחנות חשובות במסלולם.

בין היוצאים רב היה חלקם של שלוחי קהילות ושלוחים לעצמם, אם לאיסוף כספים ואם להדפסת כתבים. לשלוחי ארץ־ישראל נתמנו תלמידי חכמים שיכולים היו לייצג את הקהילה בכבוד, מהם 'עולים חדשים' שנשלחו חזרה אל ארצות מוצאם. מאמצע המאה ואילך הייתה נוכחותם של שלוחים בקהילות הגולה עניין של קבע, ובראש ובראשונה בבירה איסתגבול. חכמים ושו"דים היו מתאכסנים אצל עמיתיהם, ובמהלך שהותם נשאו ונתנו עמם בדברי תורה בבתיהם, בבתי הכנסת ובישיבות. בערים הגדולות נסתכם המשא ומתן עם שלוחים אלו בהעברת שמעות, חידושי הלכה ובריר מנהגי ארץ־ישראל, בעוד בערים הקטנות, שם נחשבו לעתים לסמכות תורנית גבוהה יותר מזו של מרביץ התורה המקומי, פעלו השלוחים במגוון תחומים כשהילת הקדושה של הארץ מעניקה להם סמכות בלתי פורמלית.⁸¹ השלוחים היו משיבים לשאלות הלכתיות, מעירים ומתקנים תקנות,⁸² מפשרים בסכסוכים⁸³ וחותרים על מעשי בית דין, על שטרות ועל מינויים.⁸⁴

ראה: M. Idel, 'On Mobility, Individuals and Groups: Prolegomenon for a Sociological Approach to Sixteenth Century Kabbalah', *Kabbalah*, 3 (1998), pp. 145–173. לא ברור מדוע לא היו תוצאות דומות לעליות החכמים ולמפגש ביניהם בארץ־ישראל במאה השבע־עשרה והשמונה־עשרה.

80 ראה למשל ר' אהרן אלפאנדארי, המזכיר את מנהג ירושלים בכתבת גט: ר' אהרן אלפאנדארי, יד אהרן, אבן העזר, ב, אומיר תקכ"ו, ספירה שניה, דף נ ע"א.

81 על השליחים ופעילותם ראה דברי האגיו: 'אם השליח או החכם האורח היה מוכיח לאותן שהיו צריכין תוכחה היו נשמעין אליו וסורים אל משמעתו ואם היה צריך להחזיק בידו היו מחזיקין להעניש ולקנוס הכל כפי הנידון וצורך השעה. ומתקן להם תקנות טובות וכשהיו שואלין ממנו איוו שאלה... ולכן השליחות הוה של טורקיא היה מתכבד בו אדם גדול בתורה' (האגיו [לעיל, הערה 3], דף כב ע"א-ע"ב). סמכותם של השו"דים החליפה במובן מסוים את זו של חכמי צפת השוקעת, ראה: פרחיא (לעיל, הערה 46), סימן קו, דף קפב ע"ג ('או עד שיתירו להם שבועתם רבני וגאוני סלוניקי הי"א או שליח א"י תוב"ב'). הנוסחה 'על דעת חכמי צפת', שהייתה שכיחה במאה השש־עשרה, הפכה אנכרוניסטית במאה השבע־עשרה. במקומות מסוימים קיבלו קברי שלוחים, שנפטרו בדרכם, מעמד של קבר צדיק מקומי.

82 ר' דניאל אישטרושה, מגן גבורים, סלוניקי תקי"ד, אורח חיים, סימן ב, ד ע"ג; ר' חסדאי כהן פרחיא, תורת חסד, סלוניקי תפ"ג, סימן יז, דף יד ע"ב; פרחיא (לעיל, הערה 46), ב, סימן לב, דף סו ע"ד.

83 פרחיא (לעיל, הערה 46), ב, סימן קו, דף קמו ע"ג; ר' יוסף אלמושנינו, עדות ביהוסף, ב, קושטא תצ"ג, סימן יד, דף לט ע"ב.

84 ר' אליהו קובו, שני המאורות הגדולים, א, קושטא תצ"ז, סימן יד, דף פה ע"א; מוריאונו (לעיל, הערה 47), סימן לא, דף לא ע"ג; סימן צד, דף קבא ע"ד; ר' יוסף אלמושנינו (לעיל, הערה 60), סימן מג, דף עו ע"ב.

קורותיו של ר' יוסף בר' משה מטראני (מהרי"ט) מדגימות יפה את ענייננו. האיש היה בנו של אחד מגדולי חכמי צפת (יליד סלוניקי) והכם נודע בזכות עצמו. מהרי"ט יצא את צפת באחת משעותיה הקשות ביותר בשליחות לגיוס כספים. זמן קצר לאחר סיום שליחותו עזב את הקהילה השוקעת על מנת שלא לשוב אליה יותר. באיסתנבול זכה בחסותם של בני משפחת אבן יעיש ועמד בראש ישיבתם, ובהמשך עבר לכהן בראש ישיבת בני משפחת אלנקוה. בשנות העשרים והשלושים היה מראשי החכמים בעיר, ועם פטירתו בשנת שצ"ט (1639) היה החשוב והנודע שבהם. בחינה מדוקדקת של כתביו ההלכתיים ושל דרשותיו תחשוף בוודאי את המשקע הארץ-ישראלי בהם.⁸⁵

התורה שיצאה מארץ-ישראל הייתה רבת פנים – יש עדויות על העתקה ועל קליטה (מרצון!) של נהגים הלכתיים מגוונים, מנהגי תפילה ופיוטים, חידושי תורה ובכלל זה שמועות ותורות שבתאיות, הנהגות קבליות ובכלל זה המשמרות ותברות הלימוד למיניהן. לתפוצה נרחבת זכו בעיקר מנהגי התפילה, שירים ופיוטים שמוצאם בצפת. קשה אמנם לדבר על מגמת אימוץ מנהגים ומסורות פסיקה מארץ-ישראל, מעבר להשפעתו העצומה של 'שולחן ערוך',⁸⁶ אך בהחלט ניכרים עניין במנהג ארץ-ישראל ומודעות למנהג זה כמנהג סמכותי שיש להתחשב בו.⁸⁷ חידושי תורה שהשמיעו יוצאי ארץ-ישראל תועדו בפנקסי מארחיהם, ומהם שנדפסו אחר כך בכלל כתביהם.⁸⁸ השפעות והשלכות

85 להלן מספר דוגמאות: עדות מהרי"ט על מנהג צפת בהלוואת כספי הקדש ברבית (ש"ת מהרי"ט [לעיל, הערה 18], סימן מה, דף מז ע"ד); ובמקום אחר כתב על מנהג צפת בהכשרת כלים מצופי בדיל: 'וכן ראיתי שנוהגים בא"י מימות הרבנים וכל רבתי כן מורים ובא"י ובכל סוריה ומצרים' (ר' חיים אלפאנדארי, מגיד מראשית, קושטא ת"ע, אורח חיים, סימן א, דף ב ע"א). בסוף הספר 'מגיד מראשית' מובא קונטרס 'דרך הקדש' למהרי"ט, שעניינו הר הבית, ושמוסס כנראה גם על תצפיות אישיות שערך. על ר' יוסף מטראני ראה לפי שעה: ח' בנטוב, 'הערות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטראני, שלם, א (תשל"ד), עמ' 206-212. דוגמאות נוספות לחכמים שיצאו מן הארץ והפיצו את תורתה והלכותיה: שבתי צבי, שיצא כשד"ר למצרים ולימד בה, ור' משה חאגיז, שיצא את ירושלים בשלהי המאה השבע-עשרה והפיץ את מנהגי עירו במהלך נדודיו באירופה. על חאגיז וכתביו ראה בהרחבה: מ' בניהו, 'ספרים שחיברם ר' משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 121-162; שם, ג (תשל"ו), עמ' 94-120; שם, ד (תשל"ו), עמ' 137-155; שם, ה (תשל"ח), עמ' 104-115. בספרו של אביו, ר' יעקב חאגיז, נזכרו כמה ממנהגי ירושלים, ראה: הלכות קטנות, ונציה תס"ד, סימן רצה, דף כב ע"ב (איסור בנייה בשבת על ידי גויים); שם, ב, סימן רנה, דף מו ע"ד (שעניינו הקפת בית הכנסת בספר תורה פתוח).

86 על 'שולחן ערוך' כספר פסיקה משפיע ראה בניהו (לעיל, הערה 66), עמ' שלג-ססד. בשנת ת"ח נדפס בעיר פירוש של ר' משה אבן חביב (מגליפולי) על 'שולחן ערוך'.

87 כך למשל משיב ר' יהושע בנבנשת לשאלה בדין עישון בתענית גם עינינו ראו שלומי אמוני חכמי א"י הבאים משם [=מארץ-ישראל] לכאן [=לאיסתנבול] שהיו רגילין לשתות הטוטון מדי יום יום לא ישתו ונוהגין איסור בו ביום התענית והן עוד היום שמענו... שבצפת טוב"ב נוהגין בו א[י]סור בתענית. ראה: בנבנשת [לעיל, הערה 45], אורח חיים, סימן ת, דף קפד ע"ב; המחלוקת בעניין זה נדונה גם במקורות אחרים, ואין כאן מקום להאריך. עדויות על מנהגים ארץ-ישראליים שנמסרו בערי האימפריה ראה: ר' חיים בנבנשת, כנסת הגדולה, אורח חיים, ליוורנו תקנ"א, דף נז ע"ב (מוכיר עדות שד"ר חברון על מנהג ירושלים בקידוש לבנה במוצאי שבת); שם, דף עה ע"ד ('נוהגים בצפ"ת טוב"ב וגם שמעתי שכן נוהגים בארץ-ישראל קהלות ישראל הדר' [ם] בה בכל מקום שבליל תשעה באב השליח צבור עומד בקהל קודם קריאת שום קינה ואומר בקול רם והכרוה של עגמה ודאגה, בהלכה זו נזקק המחבר לספר 'תיקון יששכר', ספר המנהגים שחיבר ר' יששכר בן סוסאן מצפת, ושנדפס באיסתנבול בשנת שכ"ד). ראה עוד: ר' צבי אשכנזי, שאלות ותשובות [החכם צבי], אמסטריד תע"ב, סימן קסת, דף קנ ע"ב; ר' יצחק הכהן, בתי כהונה, א, איזמיר תצ"ו, בית דין, סימן ית, דף עז ע"א. על השפעת המנהג הארץ-ישראלי ראה: מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד.

88 עדות להשמעתם ולקליטתם של דברי תורה נמצאת למשל בקונטרסי החידושים שרשמו לעצמם שניים מרבני

מעמיקות יותר היו לקבלת צפת בנוסחיה השונים ולהנהגות החסידות שנוצרו בצפת במאה השש-עשרה;⁸⁹ אם כי ביטוין הברור ביותר ניכר דווקא מחוץ לגבולות האימפריה – באיטליה, שהייתה אבן שואבת לכתבי-יד קבליים, ואלה הועתקו ונדפסו בה, ושנוסדו ופעלו בה חברות לימוד ומשמרות.⁹⁰ דווקא על ערי האימפריה בתקופה זו כמעט אין מידע, ונראה כי חומר קבלי והנהגות מצפת חלחלו לאטם רק במהלך המאה השבע-עשרה, באמצעות כתבים ומקובלים-שד"רים דוגמת ר' בנימין הלוי ור' דוד חביליון.⁹¹ בתקופה זו חדרו לקהילות שונות ברחבי האימפריה העות'מאנית רעיונות קבליים (כמו רעיון הגלגול והתיקון), דרכי תשובה ותיקונים שאף הם הורתם בצפת במאה השש-עשרה.⁹² באיסתנבול נדפס בשלהי המאה השש-עשרה 'תוצאות חיים', קיצורו של ספר המוסר הנודע 'ראשית חכמה' לר' אליהו די

מצבת קברו של המקובל ר' דוד חביליו, שלוח ירושלים שנפטר באזמיר בתשעה באב שנת תכ"א (1661).
'...הילולי שער זעקי עיר ויחד תלמיה יבכיון רב וצעיר...
כשעיר המשתלח חוץ לירושלם...'

סלונקי בשלהי המאה השבע-עשרה ובראשית המאה השמונה-עשרה, כגון: ר' חיים משה אמארייליו, בסוף ספרו יד משה, סלונקי תקי"א; ר' חיים אברהם גאטיניו, בסוף ספרו צרור הכסף, סלונקי תקט"ו – על פי יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 120.

89 דוגמת אלו שפרסם שכתור: S. Schechter, *Studies in Judaism*, II, Philadelphia 1945, pp. 289-301.
90 בעיקר משנות השמונים והתשעים של המאה השש-עשרה ואילך. על התפשטותה או אי התפשטותה של הקבלה ראה לעיל, הערה 62. בהקדמתו למהדורה חדשה של 'סדר תיקון חצות כמנהג האר"י' מתאר ר' שמואל בן יונה אזיקרי את ר' ישראל מאיר מזרחי מירושלים כמי שיסד משמרות לילה במקומות שבהם עבר במהלך שליחותו בשנות העשרים של המאה השמונה-עשרה. ראה: שערי ירושלים, אמסטרדם תפ"ח, הקדמה. וראה על כך יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 125, 381-380, ושם גם עדות על פעולתו בקורפו. אין לצערנו עדויות ספציפיות על הקמת חברות לימוד בהקשר זה בערי האימפריה. מאמריו של אלימלך הורוביץ עשו רבות להבנת ייסודן והתפשטותן של משמרות וחברות תפילה ולימוד בקהילות איטליה, ראה למשל: א' הורוביץ, 'משמרות לילה במסורת היהודית: בין תרבות עממית לדת רשמית', ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 209-223; וראה דברי בונפיל העומד על תופעה זו כחלק משינוי מקיף יותר: R. Bonfil, 'Change in the Cultural Patterns of a Jewish Society in Crisis: Italian Jewry at the Close of the Sixteenth Century', *Jewish History*, 3 (1988), pp. 23-26. כדוגמה להשפעה ארץ-ישראלית על ייסוד תברה כזו ניתן להזכיר את חברת 'חדשים לבקרים' שהוקמה בפרנה בשנת תע"ח. שמה ניתן לה על ידי שד"ר חברון שהיה בעיר באותה עת, והוא שהורה לחברים לשורר את השיר 'שוחרי אל חי הרנינו'. ראה: י' ריבקינד, 'חברה "חדשים לבקרים" בחברון במאה החמישית לאלף הששי', מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' רית-ריט. ריבקינד מסתמך על האמור בספר 'תקון חצות', ונציה תקי"א, ומוסיף כי ר' משה זכות עצמו הודה כי הרעיון לערוך 'תקון שובביים' בא לו מארץ-ישראל, בין השאר באמצעות השד"ר המקובל ר' בנימין הלוי. ראה: תקון שובביים, ונציה תע"ט, עמ' ט. ראה גם: י' זנה, 'ע"ד החברה "חדשים לבקרים" במנטובה', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 94.

91 בראשית המאה השבע-עשרה אסף ורשם ר' יוסף ששון שישב בסלונקי שמועות בקבלת האר"י מפי שלוחי ארץ-ישראל ומפי חכמים שיצאו מהתם להכא. ראה: י' אביב"י, ר' יוסף בר' משה ששון – מאסף דברי האר"י, קרית ספר, נט (תשמ"ד), עמ' 638-640. ר' בנימין הלוי היה מחכמי צפת ומקובל נודע ולשהותו באיטליה במחצית השנייה של שנות החמישים היו השלכות עמוקות על דמותה הדתית של יהדות זו. ראה: יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 154, 283-285; בניחו (לעיל, הערה 19), עמ' קמב-קמת. בניחו מציינ שם שהגהותיו הגיעו גם לספר פירושו של ר' אברהם התזוקני על ה'זוהר' שנתחבר באיסתנבול בשנת ת"ם. ר' דוד חביליון היה שד"ר ירושלים ונפטר באימיר בשנת תכ"א. על שליחותו וקשריו עם שבתי צבי ראה: יערי (שם), עמ' 154, 287; בניחו (שם), עמ' קה, קמת-קנד; ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשי"ז, עמ' 138-139, 153-154.

92 יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 153-155. ביטוי לאמונה בגלגול ובדיבוק נמצא בסיפורי הדיבוק של ר' אליהו הכהן האתמרי מסוף המאה השבע-עשרה. ראה: מנחת אליהו, סלונקי תקפ"ד, דף ו ע"ב-ח ע"ב; שבט מוסר, קושטא תע"ב, דף נח ע"ד.

וידאש (קורוצ'שמה, שנ"ז-שנ"ח),⁹³ וכשישים שנה אחריו ספר 'מאירת עינים', שהוא קיצור כוונות התפילות מספר 'נגיד ומצוה' לר' יעקב צמח מירושלים, ובו מעשיות שונות הקשורות בחיי האר"י

ור' חיים ויטל ותיקוני תשובה.⁹⁴ מדור לעצמו קובעת השבתאות. בהיותה מרכז שבתאי חשוב הייתה ירושלים מוקד להפצת שמועות שבתאיות שונות. במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה ובראשית המאה השמונה-עשרה נמנו עם השלוחים שיצאו ממנה גם שבתאים נסתרים.⁹⁵ השפעותיה של ספרות המוסר ניכרות היטב בשניים מן החיבורים רבי התפוצה שנכתבו בשליש הראשון של המאה השמונה-עשרה: 'שבת מוסר' לר' אליהו הכהן מאזמיר (קושטא תע"ב) ו'חמדת ימים', שנדפס באזמיר ובאיסתנבול בשנות השלושים. ר' יעקב אלגאזי, שהביאו לדפוס, ושהיה כנראה מחברו, ייחסו למחבר ארץ-ישראלי עלום שם, תוך הדגשה כי כתב-היד 'הובא מהר הקדש גליל העליון'.⁹⁶ ברי כי ללא אווירה מתאימה לא ניתן היה להעלות על הדעת הדפסת ספר כזה ללא ציון מחבר ובלא הסכמות של חכמים נודעים, כשמקורו הצפתי כביכול הוא ההכשר היחיד להדפסתו.

ספרי תפילה ותיקונים שהובאו מארץ-ישראל לדפוס באסתנבול (וגם בסלוניקי ובערי אטליה) הביאו להרחבת תפוצתם בערי האימפריה. תנופה של ממש חלה דווקא בשליש הראשון של המאה הי"ח עם הדפסת 'האדרות הקדושות', 'ספר הכונות ומעשה נסים', ו'סדר משמרה' באסתנבול בשנים תע"ח-ת"ף, וכאמור גם עם הדפסת הספר 'חמדת ימים', העושה שימוש רב בחומר מסוג זה.

93 מ' פכטר, 'ספר "ראשית חכמה" לר' אליהו די-וידאש זקיצוריו', קרית ספר, מז (תשל"ב), עמ' 690-696; ז' גריס, ספרות ההנהגות, ירושלים תש"ן, עמ' 55, 205. על השפעת מנהגים ותורות שנוצרו בצפת על התפתחות ספרות ההנהגות בקהילות אירופה ראה: ז' גריס, 'עיצוב ספרות ההנהגות העברית במפנה המאה השש-עשרה ובמאה השבע-עשרה ומשמעותו ההיסטורית', תרביץ, נו (תשמ"ו), עמ' 527-581.

94 מאירת עינים, קושטא ת"כ. ראה: א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, פריט 258. כתב-יד זה של 'נגיד ומצוה' נמכר ככל הנראה שנים קודם לכן בידי מחברו לר' יהושע תנדאלי. ראה: י' אביב, 'ספר "נגיד ומצוה" לר' יעקב צמח', קרית ספר, נח (תשמ"ג), עמ' 188.

95 על שלוחים שהפיצו את האמונה השבתאית ראה: יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 158-168. נזכיר כי נתן העוזי שלח לאסתנבול את ספרי התיקונים שחיבר - ספר 'תיקון היום' ו'תיקון הלילה' - והם נדפסו בה בשנת תכ"ו. ראה: יערי (לעיל, הערה 94), פריטים 260, 261.

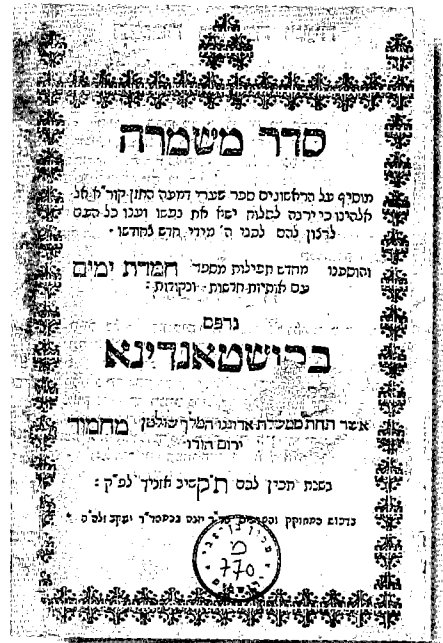
96 חמדת ימים, אזמיר תצ"א, שער הספר. על כך ועל ייחוסם של מנהגים לחסידי ארץ-ישראל ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 78; י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 353 (= הנ"ל, 'הנהגות נתן העוזי: אגרות רבי משה זכות ותקנות רבי חיים אבואלעפיא בספר "חמדת ימים"', קרית ספר, נד (תשמ"ט), עמ' 599).

על הספר, מחברו ומקורותיו ראה בהרחבה רבה: א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד; ג' שלום, 'והתעלומה בעינה עומדת', בחינות, 8 (תשט"ז), עמ' 79-95 (= הנ"ל, מחקרי שבתאות, בעריכת י' ליבס, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 250-287); י' תשבי, 'לחקר המקורות של ספר חמדת ימים', תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 441-455; שם, כה (תשט"ז), עמ' 66-92; הנ"ל, 'מקורות מראשית המאה הי"ח בספר חמדת ימים', שם, עמ' 202-230 (= הנ"ל, נתיבי אמונה ומינות, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 108-168), ובמאמריו שקובצו בספר חקרי קבלה ושלוחותיה, ב (שם), עמ' 339-416. על ההנהגות המצויות בספר שבת מוסר ראה בספרו של גריס (לעיל, הערה 93), עמ' 34.

שער הספר 'חמדת ימים'... הובא מהר הקדש גליל העליון... / אזמיר תצ"א (1733)

באזמיר נדפס בשנת תצ"ח ספר 'נאדר בקדש' ובו 'אידרות' 'כפי הנהוג בארץ הקדושה תוב"ב וחוצה לה לקרותם אחר התיקון בלילי שבועות והושענא רבא ועל קברי הקדושים אשר בארץ המה זיע"א'.

לתפוצה רחבה ביותר זכו שירים ופיוטים שהגיעו מארץ-ישראל. השירים היו חדשניים בתוכנם ובצורתם, לעתים נועזים בדימויהם, לעתים רוויי השפעה קבלית, והחשוב מכול הם נועדו ללחנים ערביים ותורכיים אופנתיים ומבוקשים. שירים אלו נמצאו ראויים למלא חסר מסוים שנוצר עם ייסודן של חברות הלימוד והמשמרות, והם היו לחלק מן הרפרטואר של הטקסים החדשים. לפופולריות עצומה זכו שיריו של ר' ישראל נג'ארה, שכנראה נתקבלו עוד יותר מאשר שיריו של מתחרהו, המקובל והמוכיח ר' מנחם די לונזאנו. שניהם היו מחברים ארץ-ישראלים, שבשלבם שונים של חייהם סבבו בערי תורכיה. באיסתנבול נדפס ספר המוסר של די לונזאנו, 'דרך חיים', הכולל שירים רבים, כבר בשנת של"ה (1575).⁹⁷ ספר שיריו של נג'ארה ראה אור בצפת בשנת שמ"ז (1587), ושתים עשרה שנה אחר כך נדפס מחדש בסלוניקי. למהדורה זו נוספו שירים חדשים שכבר היו מהלכים בציבור, והמדפיס הסלוניקאי

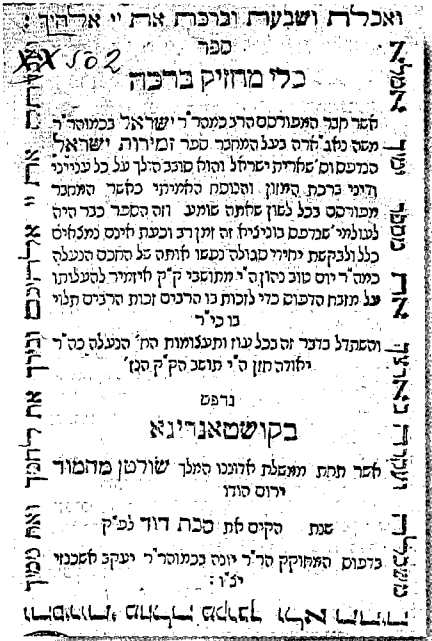
שער הספר 'סדר משמרה', קושטא ת"ק (1740).

מעיד על דרישת הקהל לחומר מסוג זה. כבר באותה שנה עצמה הוחל בהוצאת מהדורה מורחבת ומדויקת יותר בוונציה.⁹⁸ מכל האמור לעיל נראה כי תרומתה של ארץ-ישראל ללימוד ולהלכה נצטמצמה בעיקר לקבלה, למנהגי קבלה, להנהגות חסידות ולתפילה. מרכזי התורה החשובים והפוריים ביותר שכנו בתקופה הנדונה באיסתנבול ובסלוניקי, ועובדה זו ניכרת היטב בפוריות הספרותית. יוקרתה של תורת ארץ-ישראל, שיסודה בתור הזהב הצפתי, הרקיעה הרבה מעבר למשקלה האמתי במאה השבע-עשרה, ושפע הביטויים אשר שימשו לתיאור ערי הקודש ותכמיהן לא היה אלא מס שפתיים. נראה כי תחושת ההתבטלות כלפי חכמי ארץ-ישראל, החיים בארץ חיי סבל, טוהר וקדושה, תחושה שהייתה אופיינית למאה השש-עשרה,⁹⁹ חלפה ועברה מן העולם. חכמי ארץ-ישראל, שבעצמם היו בדרך כלל ילידי תורכיה וחניכיה, הכירו בעליונותם של חכמי איסתנבול, ושאלות שנשלחו מארץ-ישראל

97 על מועד הדפסת הספר ראה: מ' בניהו, 'רבי ישראל נג'ארה', אסופות, ד (תש"ז), עמ' רכד; י' הקר, 'פולמוס כנגד הפילוסופיה באיסתנבול במאה השש-עשרה', י' דן ו'י' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישיבת תשבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 533-536. הספר נדפס מחדש בוונציה ש"ח. בתקופת נדודיו של נג'ארה בתורכיה פגש במשורר ר' יוסף גאנסו מבורסה והשפיע על יצירתו.
 98 'כי ראיתי כל היום נכספה וגם כלתה נפשם לבקש את פני ה' אלהינו באשמורו[ת] ובאמרות טהורות החכם המשורר המחבר הלז' (מהדורת סלוניקי, בגב השער). על מהדורת סלוניקי ראה: י' יהלום, 'ר' ישראל נג'ארה והתחדשות השירה העברית במזרח לאחר הגירוש', פעמים, 13 (תשמ"ב), עמ' 109.
 99 על הגישות הבסיסיות כלפי ארץ-ישראל ראה: הקר (לעיל, הערה 1), עמ' 249-250. הקר עומד גם על עליית מרכז התורה הארץ-ישראלית החל בשנות השלושים של המאה השש-עשרה, כשבאמצע המאה ניכרה כבר בבירור עליונות המרכז בצפת. עם זאת התלות הכלכלית של מרכז זה במצרים ואחר כך באיסתנבול וסלוניקי נותרה בעינה וכאמור אף נתחזקה בשלהי המאה השש-עשרה.

להכרעת גדולי רבני הדור מלמדות בבירור על ההכרה בהגמוניה הרוחנית שלהם.¹⁰⁰

בהעדר בית דפוס מקומי גזקו חכמי ארץ-ישראל לבתי הדפוס שפעלו במשך כל התקופה באיסטנבול (קושטא) ובסלוניקי, ולכן בבחינת היבול הספרותי של בתי הדפוס בבירה יש כדי ללמד על תמורות בזיקה בין ארץ-ישראל לאיסטנבול: ברבע האחרון של המאה השש-עשרה פחתה פעילות ההדפסה בעיר, וחלק ניכר מן התוצרת היה גמרות שנדפסו על ידי המדפיס יוסף יעבץ. בין התיבורים המקוריים גדול היה חלקן של יצירות שנתחברו על ידי חכמי צפת.¹⁰¹ עם חידוש פעולת ההדפסה בשנות התשעים ראו אור בעיר כמה וכמה חיבורים ארץ-ישראליים - 'תורת משה' ו'תפוחי זהב' לר' משה אלשיך, 'אגרת שמואל' לר' שמואל די אויידה ו'תוצאות חיים' המיוחס לר' אליהו די וידאש. על אף התהדקות קשרי קהילת איסטנבול עם ארץ-ישראל במהלך המאה השבע-עשרה לא נדפסו בעיר אלא ספרים בודדים של מחברים ארץ-ישראליים, ומספרם גדל והלך רק מאז ראשית המאה השמונה-עשרה.¹⁰² תופעה דומה ניכרת בחיבורם ובהדפסתם של ספרים שנועדו לסיוע עולי הרגל - בראשית שנות התשעים של המאה השש-עשרה נדפס 'ליברו אינטיטולאדו יחוס הצדיקים', שעניינו קברות קדושים בארץ-ישראל.¹⁰³ לאחר הפסקה בת 150 שנה נדפס

'כלי מחזיק ברכה' - פרי עטו של ר' ישראל נג'ארה, קושטא תצ"ד (1734)

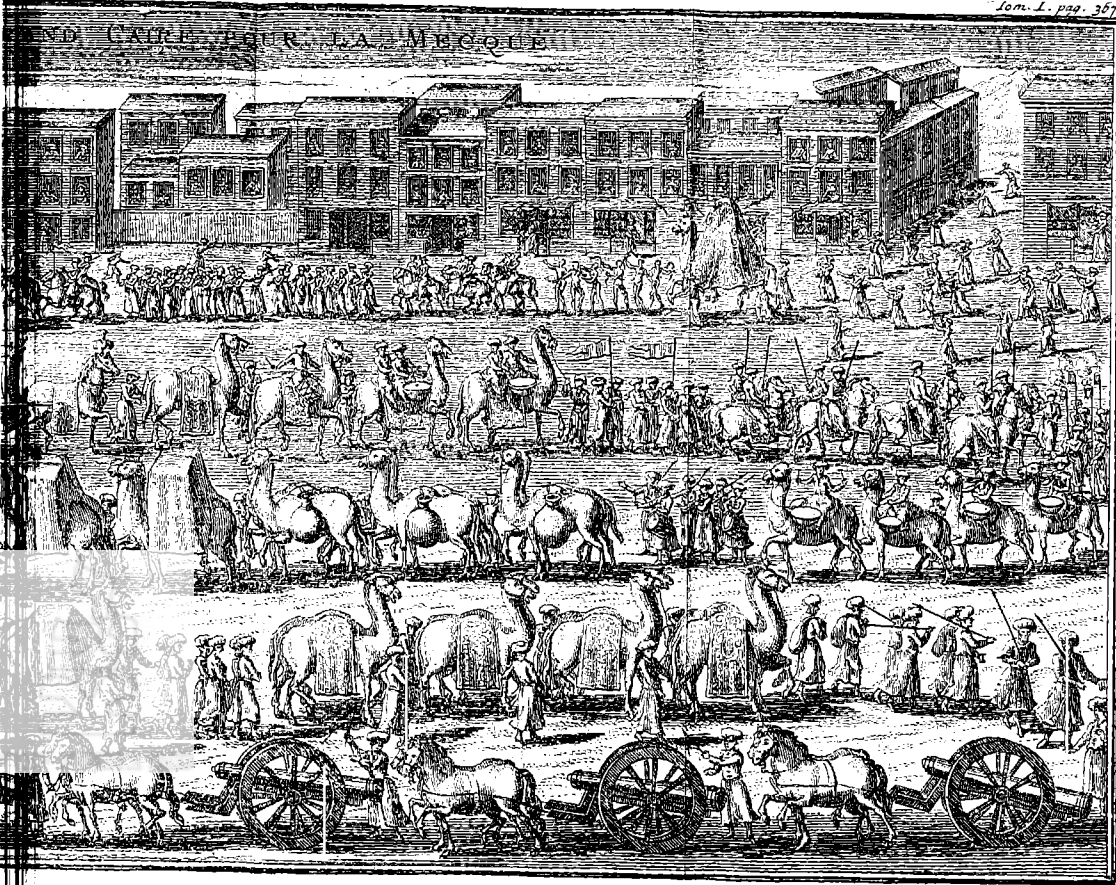
100 כך למשל השיב ר' יוסף מטרנאי בעניין הלוואת כספים לממוני קהילת ירושלים, ראה: שו"ת מהר"ט (לעיל, הערה 18), יורה דעה, סימן לט, דף מב ע"ב; ובהזדמנות אחרת ענה לשאלת ר' ישראל זאבי מירושלים, ראה: שם (לעיל, הערה 29), סימן ס, דף עג ע"ג-ע"ד. בשנת שצ"ו השיב ר' יהושע בנבנשת לשאלת ר' יאודה ביגה/פיגה מצפת בעניין תביעת חוב, ראה: בנבנשת (לעיל, הערה 37), סימן י, עמ' מג ע"א; ואותה שאלה נשאלה גם לר' משה בנבנשת, ראה: בנבנשת (לעיל, הערה 16), א, סימן ס, דף קלה ע"ד-קלו ע"א. בשנת ת"ז השיב ר' משה בנבנשת לר' משה די מדינה שפנה אליו מירושלים, ראה: שם, סימן יז, דף לב ע"ג; בשנת תכ"ח השיב לפנייה מצפת בעניין קידושין, ראה: שם, סימן ב, דף ה ע"ב-ע"ג; ושנה לאחר מכן בפרשת הטלת המס על שחיטת עופות בעיר, ראה: שם, סימן ד, דף ט ע"א. ר' חיים בנבנשת מאיזמיר נקרא להכריע במחלוקת שפרצה בירושלים בנוגע לשליחות ר' יהודה חביליון, ראה: בנבנשת (לעיל, הערה 47), סימנים ל, לא. ראה גם: מ' בניהו, 'ידיעות על צפת מזמן חידוש יישובה', סיני, מג (תשי"ח), עמ' קו-קט.

101 ר' שמואל אריפול, זבח תורה, קושטא ש"ל-ש"ג; ר' משה נג'ארה, לקח טוב, קושטא שלי"ה; מחזור לימים נוראים עם פירוש ר' משה קורדוויירו, קושטא שלי"ו; ר' יצחק עונקניירה, איומה כנדגלות, קושטא שלי"ז; ר' שמואל אריפול, לב חכם, קושטא שמ"ו.

102 אפשר שהסיבה לכך נעוצה בשינוי הטעם הספרותי. וראה: יערי (לעיל, הערה 94), פריטים 232, 234, 238, 239. במהלך המאה השבע-עשרה נדפסו בעיר 'שערי דמעה', שנתחבר בידי אברהם גריאני מירושלים, בשנת תי"א, ראה: יערי (שם), פריט 253, וכן התיקונים שחיבר נתן העזתי. ר' יעקב חאגיו, שהגיע לאיסטנבול כדי להדפיס אחד מספריו, נפטר בה בטרם עת, ראה: חאגיו (לעיל, הערה 85), הקדמת בנו. בעשור השני ובעשור השלישי של המאה השמונה-עשרה חזרו מחברים ארץ-ישראליים להדפיס בבירה את ספריהם, ואו דאו בה אור 'האדרות הקדושות', גט פשוט, 'ספר הכונות ומעשה נסים', 'סדר משמרה', 'פרי הארץ', 'שמות בארץ' ואחרים, ראה: יערי (שם), פריטים 291, 296, 301, 303, 315, 317. על השיבות הדפוס כאמצעי קשר והעברה תרבותית של מידע, מנהגים והלכה בין קהילות ראה: ז' גריס, 'הדפוס כאמצעי קשר בין קהילות ישראל בתקופה הסמוכה לגירוש ספרד - הקדמות לעיון ודיון', דעת, 28 (תשנ"ב), עמ' 5-17, ובפרט עמ' 13-17.

103 יערי (לעיל, הערה 94), פריט 229. באיזמיר נדפס בשנת תקי"ח לערך הספר 'מגן אבות', הכולל תפילות לעולים לרגל.

Jan. L. pag. 367

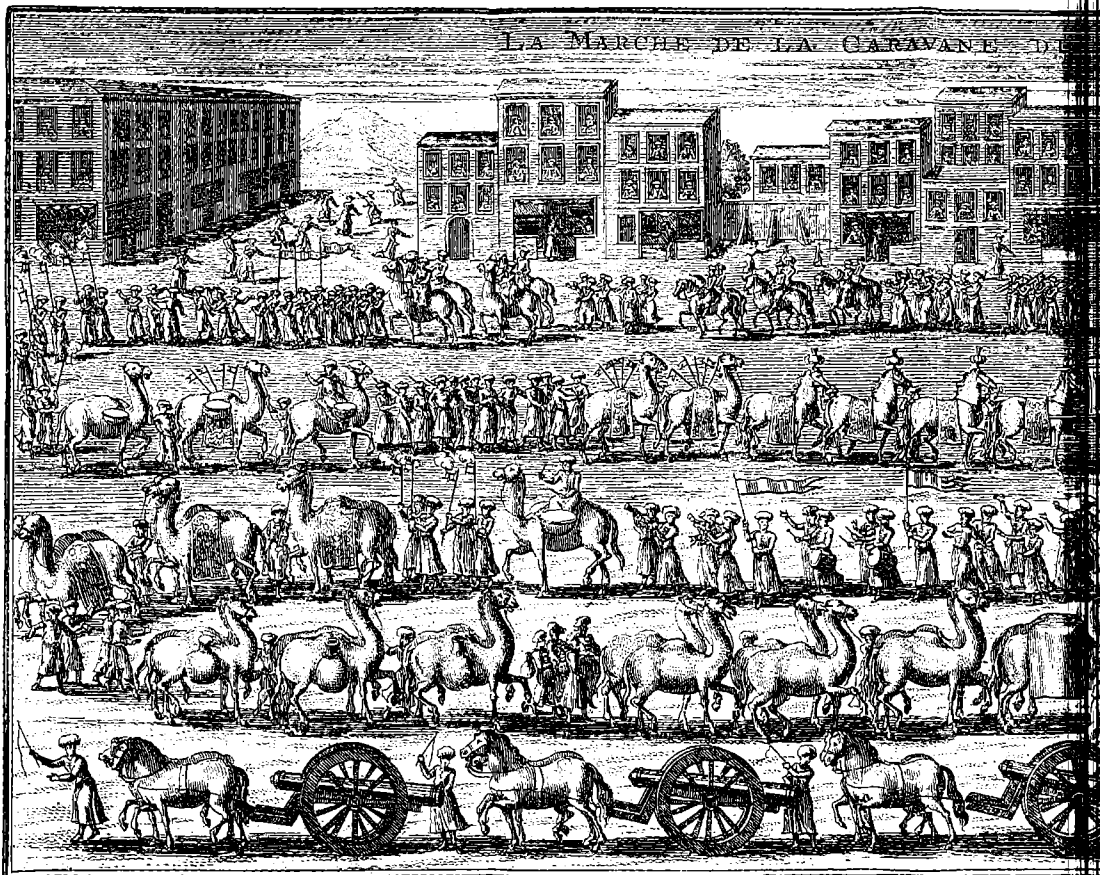

בבירה ספרו של ר' רפאל טריוויש¹⁰⁴ 'צח ואדום' (קושטא ת"ק), המביא סדרי לימוד, תיקונים ותפילות לעולים; ושלוש שנים אחריו נדפס 'זכרון בירושלים' (קושטא תק"ג), המיועד גם הוא לעולים לרגל. בשלהי המאה השש-עשרה היו אפוא קשרים הדוקים בין יהודי האימפריה בכלל וקהילת איסטנבול בפרט ליהודי ארץ-ישראל. אלו נתרפו מעט במהלך המאה השבע-עשרה כולה, וחזרו ונעשו אינטנסיביים במאה השמונה-עשרה, בעיקר הודות לפעולתם של 'פקידי קושטא'.

יהודים, נוצרים ומוסלמים

היהודים לא היו המיעוט הדתי היחיד בארץ-ישראל, וכמותם סבלו גם הנוצרים מפגיעתה הרעה של האוכלוסייה המקומית ומידיהם של פקידי השלטון. אלו גם אלו נזקקו לתמיכה חומרית ופוליטית מקהילותיהם בתחומי האימפריה ומחוצה לה. ההשוואה בין אופני הסיוע ודרכי הפעולה של העדות עשויה

¹⁰⁴ ר' רפאל טריוויש עצמו היה מקובל מאיזמיר, שהיה מקורב לר' יעקב אלגאוי, ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 86-84. לפנינו דוגמה נוספת לזיקה ההדוקה בין חוגי החסידות השבתאית לענייני ארץ-ישראל.

יציאת שיירת העלייה
לרגל (מסע החאג')
מקהיר למכה -
תחריט מתוך:
Lucas Paul, "Voyages
du Sieur...",
Amsterdam 1720

להיות מאלפת, ואף שלפי שעה המקורות בסוגיה מהותית זו אינם רבים, מסתבר כי היה דמיון בדפוס היחסים שקיימו המיעוטים הדתיים בארץ עם קהילות האם שלהם - בתלותם בתרומות ובהקדשות שנשלחו מן החוץ, בפעילותם לעידוד תרומות, באופן טיפולם במשברים, בהסתייעות באנשי קשר לשם שתדלנות בחצר הסולטאן ובבואם של עולי רגל ועולים לתקופות קצרות וממושכות.¹⁰⁵

105 על קיומה של מערכת דומה בקרב הנוצרים לשתדלנות ולתמיכה במוסדותיהם בירושלים ראה: ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 117-120; בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 23-24; וכן: ברנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 13 (ללא מקורות לאשש את הדברים). על תלותן של הכנסיות בארץ-ישראל בסיוע חיצוני ראה: פרי (לעיל, הערה 40), עמ' 36-37. מעניינות ביותר הן שתי תעודות הנזכרות באחת מהערותיו של פרי, והמלמדות על מוסד 'שליחות' גם אצל הנוצרים: האחת היא עתירת ראשי הקהילות הארמניות ובערים שונות באימפריה משנת 1100 (=1699) נגד הפטריארך הארמני של ירושלים, בטענה שמעל בכספים שאסף במהלך מסע שליחותו בשנה הקודמת למען מוסדות העדה בירושלים. התעודה האחרת היא עתירת הפטריארך היווני של ירושלים משנת 1128 (=1716) להתיר לו ולאנשיו לנוע בחופשיות ברחבי האימפריה לשם איסוף תרומות, ראה: פרי (שם), עמ' 67, הערה 64. עדות להקדשות של נוצרים באיסתנבול לטובת עניים נוצרים בירושלים ראה פתוח של השיח' אלאסלאם עלי אפנדי, שכיהן בתפקיד זה בשנות השבעים של המאה השבע-עשרה, בעניינו של וקף של אישה נוצרייה שפרותו נועדו בשלב מסוים לעניי הנוצרים המתגוררים בירושלים: I. Ural, *Seyhulislam Fetvalari, Ali Efendi, Istanbul 1995*, p. 181, n. 1219.

גם הכוללות של יהודי איסתנבול וגם הפטריארכיה הארמנית בבירה שימשו למעשה מעין בנקים, הן לצורך פעילותן השוטפת והן לצורכי בני עדתם בארץ הקודש.¹⁰⁶ הקהילה היהודית קיימה קשרים עם העדות הנוצריות והן נסתייעו אלו באלו בפעילות פוליטית¹⁰⁷ ופיננסית לסיוע יושבי הארץ. בשנת 1641 נזקקו הפרנציסקנים באיסתנבול לסכום גדול וביקשו מגוברי האשכנזים בעיר למסוד להם סכום זה מקופת ארץ-ישראל, ובתמורה יעביר 'שומר הארץ הקדושה' את הסכום ישירות לידי פרנסי הקהילה בירושלים.¹⁰⁸ במאה השמונה-עשרה מתרבות הידיעות על הסתייעותם של 'פקידי קושטא' בארמנים ובדיפלומטים צרפתים להעברות כספיות מאיסתנבול לארץ-ישראל.¹⁰⁹

בניגוד ליהודי הארץ, שהיו חסרים ייצוג רשמי,¹¹⁰ נהגו הנוצרים מיתרון חשוב: בני הכנסיות המזרחיות יוצגו בבירה באמצעות ראשי הכנסיות שלהם (הכנסייה היוונית-האורתודוקסית והכנסייה הארמנית), שבאופן רשמי היו בעלי הסמכות על בני עדתם. הקתולים והפרוטסטנטים נהגו מחסותם של שגרירים אירופים רבי השפעה, דוגמת שגריר צרפת, שארצו ייצגה את הקתולים במזרח.¹¹¹ מן המאה השבע-עשרה ואילך תפסה שאלת הנוצרים והמקומות הקדושים מקום מהותי יותר במערכת היחסים שבין 'השער העליון' למעצמות אירופה, ומעמדם של הנוצרים הוטב בשל כך.¹¹²

סיוע כספי ופוליטי ליושבי הארץ הקדושה ועלייה לרגל

לא נתייחדו ליהודים, ונראה כי היהודים הושפעו בעניין זה מן המציאות בחברה המוסלמית העות'מאנית. אחת ממצוות האסלאם החשובות ביותר היא כידוע מצוות החג' ומוסלמים רבים ביקשו

אתרי עלייה לרגל בארץ-ישראל ומחוצה לה במגילת 'יחוס האבות והנביאים והצדיקים'

שהיו יודעים היטב ליהודים, אנו למדים דרך אגב משאלה שנשאלה בירושלים בסוף המאה השבע-עשרה, ושעניינה פשיטת הרגל של הארמנים בעיר; ראה: ר' אברהם ישראל זאבי, אורים גדולים, איזמיר תקי"ח, דף פו ע"ד. 106 על העובדה כי קהילת ירושלים תפקדה למעשה כבנק ראה: ברנאי (לעיל, הערה 6), קהילת ירושלים, עמ' 13, 35-39. לדעתי גם כוללות אסתנבול תפקדה כבנק, ובקנה מידה גדול יותר, ראה על כך בעבודת הדוקטור שלי (לעיל, הערת מבוא). יתר על כן, הכוללות האיסתנבולית וועד הפקידים שימשו גב כלכלי לקהילת ירושלים, ואלמלא הם לא היה לה קיום.

107 דוגמת ההשתדלות בחצר לבחירת מושל נוח לירושלים, ראה בספרה של רוזן (לעיל, הערה 3), עמ' 91.

108 שם, עמ' 90.

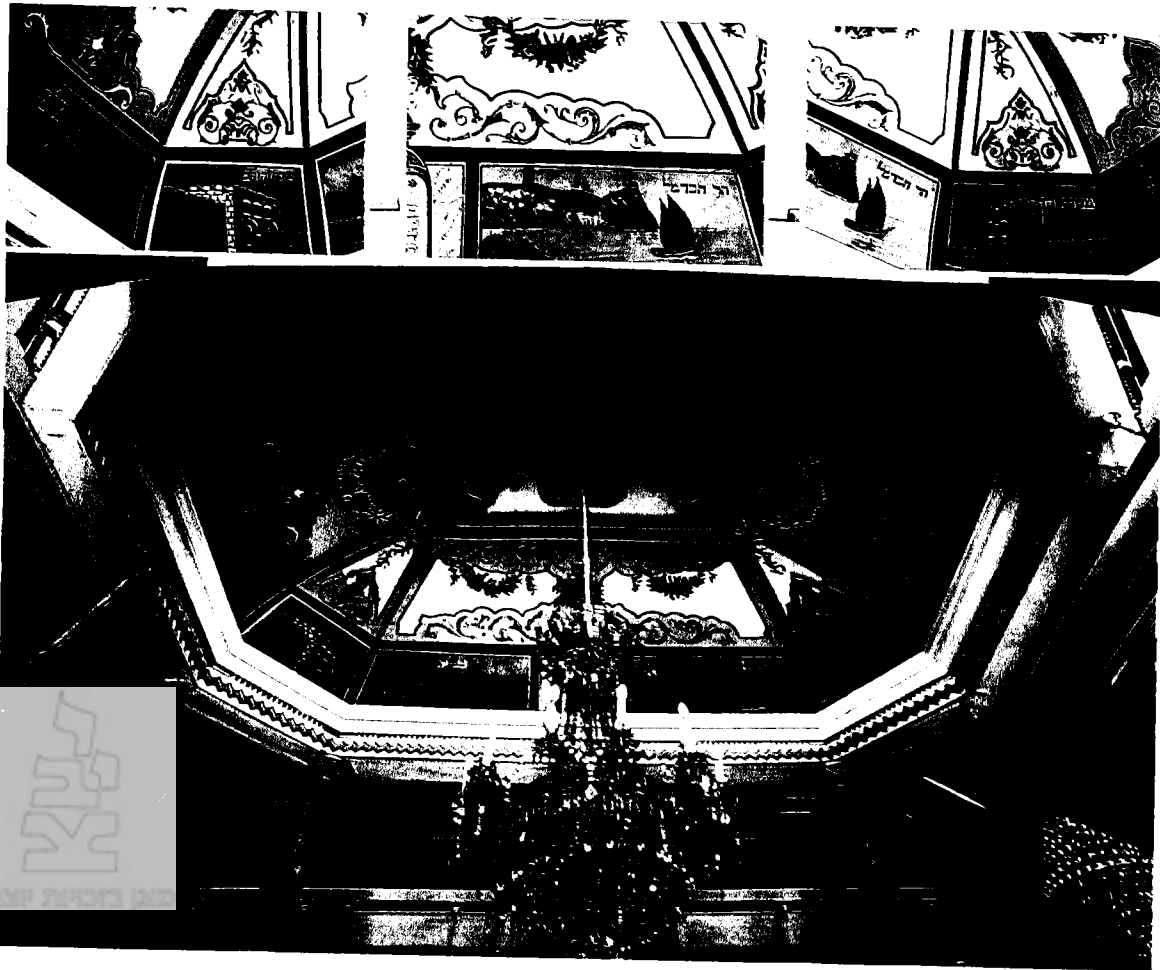
109 ברנאי (לעיל, הערה 7), עמ' 118. ברור שאלמלא השתמרו פנקסי הפקידים לא היינו יודעים גם על כך.

110 כזכור לא נענתה בקשתם למינוי 'קאפי קהיאי'. ראה לעיל, הערה 25.

111 כך למשל הגיש בשנת 1668 השגריר האוסטרי בבירה עתירה בשם הפרנציסקנים בירושלים לשיקום כנסיית הקבר, ראה: פרי (לעיל, הערה 40), עמ' 265.

112 הסכם קרלוביץ בשנת 1699 היווה נקודת מפנה חשובה בהקשר זה, וראה על כך בהרחבה: פרי (שם).

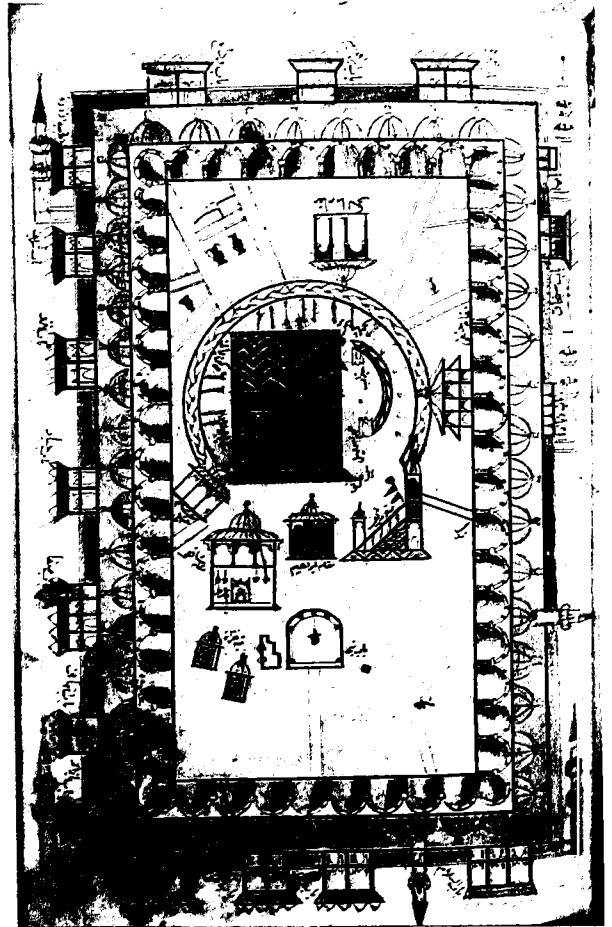
תיאור ריאלי של אתרים בארץ-ישראל מעשה ידי דוד בן שושה מבורסה, ציור על תקרת בית הכנסת 'בית-יעקב' ברובע קוסקונגוק באיסתנבול, מן המאה התשע-עשרה

לקיימה.¹¹³ ייתכן שהשתדלות זו והחגיגות והטקסים הקשורים לעולי הרגל וליציאת שיירת התג' (ראה עמ' 100-101) למסעה, במיוחד לשיירה מן הבירה, חיזקו את נטייתם של יהודים בערים הגדולות לצאת לזיאתה. שאלה שנשאל ר' שמואל יצחק מאחת מערי הבלקן מעידה על התכונה הכללית שעוררה בקהילה ובאוכלוסייה הכללית כוונתו של יהודי לעלות לארץ-ישראל ואת מורת הרוח הרבה שעורר כאשר חזר בו: ראובן נדר נדר חמור וגמור ונשבע שבועה חמורה ע"ד המב"ה [=על דעת המקום ברוך הוא] וע"ד הנ"ב [=ועל דעת הנשבעים באמת] בנקיטת חפץ ללכת לארץ ישראל [אל] תוב"ב [=תיבנה ותיכונן במהרה בימינו]

113 על שיעור העולים לרגל מערי אנטוליה במאה השש-עשרה והשבע-עשרה ראה: S. Faroqhi, 'Anatolian Townsmen as Pilgrims to Mecca: Some Evidence from the Sixteenth-Seventeenth Centuries', G. Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris 1992, pp. 309-325. לדברי פרוקי נפוץ במרכז אנטוליה השם האג'י או האג'י בייראם כשם פרטי, עובדה המעידה על הרצון לקיים מצווה זו. נקודת מבט נוספת על הנושא ראה בספרו של פיטרס שעניינו טיפולוגיה של עיר קדושה, האתרים הראשיים והמשניים, ה'תעשייה' ססביבם, העלייה לרגל ועוד: F.E. Peters, *Jerusalem and Mecca*, New York & London 1996

עז"ק [= עיר הקודש] צפת תוב"ב וכבר מעשהו זה נודע ונתפרסם לכל באי שער עירו... כל אחד אמר החלש גבור אני והי' [ה] קונה המטלטלי' [ן] [= של העולה] יותר מן השוה כי הייתה כונתם לסייעו במצוה להדריכו בנתיב יושר היותר מהרה האפשרי להיות ... וגם כשהיו אוכלים בשלחן היו מברכין אותו הקב"ה יוליכך לשלום לא"ק [= לארץ הקדושה] והיה הוא משיב אמן [ו]כו' ... כיון שנודע הדבר [= ביטול כוונת העליה] אפי' [לו] לאומות וקרוב שנתחלל ש"ש [= שם שמים] על ידו יען האומות מחללין אותנו ומבוזין את אמונתנו באומרים כך אתם מקיימים את נדריכם כשנודר אחד מכם להלוך באיקיאיבי [= מולדת?] שלכם שהוא א"י.¹¹⁴

בקרוב בני האליטה העות'מאנית מקובל היה להקדיש לטובת מוסדות לימוד, צדקה וחסד או לערים הקדושות של האסלאם. בהיותה מוקד דתי חשוב באסלאם זכתה ירושלים לתשומת לבם של השליטים העות'מאנים (אם כי במידה פחותה מזו של קודמיהם, הממלוכים) ובנות משפחתם. אלו השקיעו מאמצים ומשאבים ניכרים - הקצבות חד-פעמיות, הקדשות (וקף) וכספי מסים מסוימים - בפיתוח ובפיאורה של העיר והר הבית (ה'חראם'), תמכו באנשי דת מוסלמים ועודדו את העלייה לרגל לעיר.¹¹⁵ נראה כי הפופולריות של מוסד ההקדש המוסלמי בכלל ושל ההקדשות למקומות הקדושים לאסלאם בפרט השפיעה על מידת נכונותם

תיאור הכעבה במכה בכתב-יד מוסלמי 'מנאסכ אל חאג' מן המאה השמונה-עשרה

114 מודיאנו (לעיל, הערה 47), סימן כב, דף כב ע"א-ע"ב. על החג, ארגון שיירת העולים, הטקסים שנערכו לכבוד יציאתם בבירה ובערים אחרות, הדרכים, והקונטקסט הכלכלי והפוליטי של האקט ראה בהרחבה: S. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, London & New York 1994

115 ירושלים נמצאה על סעיף של דרך התג' שירדה דרומה מדמשק אל חצי האי ערב, ומיקומה אפשר לחלק מעולי הרגל לעבור גם בה במסגרת מסעם. מעניין שדווקא בשלהי המאה השש-עשרה, במקביל לעליית כוחן של נשות הארמון, התגבר עניינן במקומות הקדושים. הביטוי הבולט לכך הוא ריבוי ההקדשות הקרויים בשם הקיבוצי 'אוקאף' אל חרמיין. ראה: J. Hathaway, 'Problems of Periodization in Ottoman History: The Fifteenth through the Eighteenth Centuries', *Turkish Studies Association Bulletin*, 20 (1996), p. 27. על פעילות העות'מאנים למען העיר ראה: פרי (לעיל, הערה 40), עמ' 250-247. על המניעים הפוליטיים של השליטים ראה גם: ע' פרי, 'עבודות ציבוריות בירושלים ותברון בסוף המאה הי"ח', קתורה, 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 19-18, 26-25. פרי מציין גם את המענק או הקצבה (עלופה) שקיבלו אנשי דת מוסלמים בירושלים ובערים חשובות אחרות. מדי שנה נשלח לעיר צרור כסף (צ'רה רומיה) ותוכנו חולק למאות אנשי דת על פי רשימה של זכאים (דגם של חלוקה לתכמים, בדיוק כפי שהיה מקובל אצל הספרדים בירושלים). פרי מזכיר קרן נוספת מייסודו של הסולטאן מראד הרביעי (קראא ארבעאת אלג'דידה), שנתייחדה לשמונים קוראי קוראן בהר הבית לזכר הסולטאן ולשלום בני משפחתו, ראה: פרי (לעיל, הערה 40), דיסרטייה, עמ' 258. 'תמורה' זו מעלה בדעתנו את התפילות והלימוד שנערכו בארץ למען התורמים, ראה לעיל, הערה 31.

של הנתינים היהודים (והנוצרים?) ליוזם פעולות דומות לטובת בני עדתם בארץ-ישראל או לפחות להיענות בחיוב לפנייותיהם לעזרה.

נוצרים ויהודים היו מודעים היטב אלה לפעילותם של אלה. נוסעים נוצרים שהגיעו לארץ הקדושה טרחו לציין את חורבנה של הארץ, עמדו על מציאותם של יהודים בערים ובכפרים שבהם סירו, ונהנו להדגיש את מצבם השפל ואת המאמצים העצומים שעשו על מנת לשמר את אחיותם בארץ על אף סבלם המתמשך מידי המוסלמים. לא נעלמה מעיניהם גם זיקת יהודי התפוצות למכורתם ההיסטורית, והם התרשמו מכך.¹¹⁶

היהודים הביטו בקנאה במתנות ובכספים הרבים שנשלחו מכל רחבי העולם הנוצרי אל המוסדות הכנסייתיים בירושלים, מתוך כוונה לסייע להם להחזיק באתרים המקודשים להם.¹¹⁷ ראשי הקהילה עשו מאמצים ניכרים לפגוע בנוצרים המקומיים ובצליינים והשתדלו להצר את צעדיהם; אלו מצידם פיזרו שוחד רב כדי להסיט מעליהם את לחץ השלטונות אל היהודים.¹¹⁸ האיבה ההדדית (הן בבירה והן בירושלים) לא מנעה מן הצדדים לשתף פעולה ברמת הפרט והכלל כאשר היה להם אינטרס בכך.

לסיכום, בשלהי המאה השש-עשרה נקלעו הקהילות היהודיות בארץ-ישראל למשבר חמור, ובעקבותיו חל שינוי בדפוס היחסים בין יהודי הארץ ליהודי התפוצות, ובכלל זה יהודי איסטנבול, שינוי שביטוי העיקרי תלות גוברת בסיוע כספי ופוליטי מן החוץ. מתכונת הסיוע הכספי השתנתה אף היא – לא עוד תרומות וולונטריות בודדות, אלא מערכת מאורגנת לגבייה סדירה, לריכוז הכספים בערי נמל או בערי מסחר חשובות באירופה ובארצות האסלאם ולהעברתם לארץ. במסגרת זו נוסדו קופות ארץ-ישראל, ושד"רים החלו יוצאים בתכיפות לאזורי שליחות מוגדרים על מנת לעורר את הלבבות לתרום. תביעות ותחנונים לעזרה דחופה מכאן ונכונות לסייע מכאן הביאו ליצירת מערכת מסועפת של קשרים עם היישוב היהודי בארץ-ישראל ומחויבויות (רגשיות) כלפיו. הן יהודי ארץ-ישראל והן אלו שנועקו לסייע בידם יצרו אידאולוגיה להצדקת העזרה, ושתי סיבות ניתנו להסברת חובת הסיוע: האחת, שיושבי הארץ מכפרים על עוונות הכלל בסבלותיהם בה,

116 המציאות הקשה הוכיחה לדעתם את אמתות הנצרות. בדבריהם ניכרת בכל זאת נימת התפעלות מהתעקשותם של היהודים לדבוק בארץ על אף הקשיים העצומים. כך למשל בדבריהם של רוז'ה, ג'סי, ד'ארווייה, די לה מוטרין, אנמן ואחרים. מקצת דבריהם ראה אצל: איש שלום (לעיל, הערה 65); שור (לעיל, הערה 60), עמ' 343-434, ועל המאה השבע-עשרה שם, עמ' 372-409. וראה במיוחד: M. Yardeni, 'The Relation of the Jewish People and the Land of Israel as Seen by French Travelers of the Seventeenth Century', idem, *Anti-Jewish Mentalities in Early Modern Europe*, Haifa 1990, pp. 155-163

117 כך למשל כתב עולה מאיטליה בשנת שפ"ה כי 'כל מלכי עשו וה[א]פיפיור ומלך פראנצ'א שולחים מעות בכל שנה לאלפים ולרבבות', ראה: ד' קויפמן, 'טופס כתב שנשלח מעיר הקדש לקרפי', ירושלים, ה (תרנ"ח), עמ' 80. הכס מאיזמר ציין במהצית השנייה של המאה השבע-עשרה כי 'עוד היום מלכי אדום חותמים במאמריהם מלך ירושלים עם היותה ביד מלך התוגר יר"ה' כהוכחה למעלתה של ארץ-ישראל, ראה: ר' יעקב אבן נעים, משכנות יעקב, סלוניקי תפ"א, דף קכד ע"ב; ולעיל, הערה 105.

118 למשל בדרישה לשנות את הערכות המס. על הנוצרים בירושלים ויחסיהם עם יהודי העיר ראה: רוזן בספרה (לעיל, הערה 3), עמ' 75-92; כהן (לעיל, הערה 3), עמ' 167-172. לעדויות בנות הזמן ראה: איש שלום (לעיל, הערה 65); שור (לעיל, הערה 60). העדות הנוצריות בירושלים הלשינו זו על זו והסיתו את השלטונות האחת כנגד האחרת, ראה למשל: פרי (לעיל, הערה 40), עמ' 69, הערה 76.

ושבת-פילותיהם הם משמשים שלוחי העם כולו; והאחרת, שאלמלא הם תיפסק הרציפות היישובית, ובכך יקיץ הקץ על האתרים הקדושים ועל בתי הקברות הרבים, ואלה ייהרסו ויחוללו. קהילת איסתנבול הייתה לציר המרכזי של מערכת התמיכות המתמסדת והולכת, הן בריכוז כספי הסיוע ובהעברתם ליעדם והן בסיוע הפוליטי שהושיטה ליישוב היהודי בארץ-ישראל ב'שער העליון'. סיוע זה נתאפשר כתוצאה מנסיבות גאופוליטיות, מעצם מציאותם של יחידים שהיו מוכנים להשתדל בתחום זה ומחמת מעמדה המיוחד של ארץ-ישראל בתודעתם של בני הדור. מסורת הסיוע ליישוב היהודי השתלבה במערכת רחבה יותר של עזרה ליחידים ולקהילות, מערכת שאף בה נטלה קהילת איסתנבול את הבכורה בזכות מיקומה ומעמדה המיוחד. את הקשרים בין איסתנבול וקהילות אחרות לבין יהודי ארץ-ישראל במאה השבע-עשרה ניתן להגדיר (במינוחו של מנחם בן-ששון)¹¹⁹ כזיקה תפקודית שיש בה תועלת הדדית – יהודי הארץ זכו לסיוע חומרי ופוליטי ולתגבור מתמיד של עולים ועולים לרגל, ויהודי חוצה לארץ קיבלו והושפעו מן היצירה התרבותית המגוונת שנוצרה בארץ. השינוי לא היה מתאפשר בלי מסד תודעתי והגותי הולם הן בנוגע למעמדה של ארץ-ישראל כארץ הקודש והן באשר לתורתה. לכך בצטרפה התפתחות חדשה – תורת ארץ-ישראל, ובפרט סוגים שונים של קבלה והנהגות קבליות, החלו נפוצים בעולם היהודי ברבע האחרון של המאה השש-עשרה ותפסו מקום משמעותי יותר ויותר בעולמם הרוחני של היהודים מן המחצית השנייה של המאה השבע-עשרה ואילך, והאדירו את שם רבני ארץ-ישראל ואת תורתם. כך נוצר מצע נוח לתביעות שהחלו נשמעות מיושבי הארץ ושעזרו לביסוסה של האידיאולוגיה החדשה.¹²⁰ כגורמים מסייעים להיענות לתביעות אלו ניתן למנות את תחושת הערבות ההדדית ואת הרצון לסייע, את מורשת הצדקה והחסד כפי שהתפתחה בקהילות היהודיות בארצות האסלאם ובאירופה ואת המודעות לדפוסי הסיוע של מוסלמים ונוצרים. תחושות, רגשות ומעשים חיזקו אלו את אלו, והקשרים נתהדקו והלכו. באופן פרדוקסלי התרחש בד בבד עם השינוי האמור שינוי מהותי לא פחות – אותה פרובינציה עות'מאנית עלובה ומרוחקת שנתייחדה בתכונות מטפיזיות, ושהייתה גם מרכז רוחני ותורני חשוב, הפכה במאה השבע-עשרה לארץ הקדושה – מקום ערטילאי, שהזיקה הרוחנית אליו נתבטאה בתפילות ובתרומות. שינוי חל גם במערכת השיקולים שהגיעו יהודים לעלות לארץ, ואף כי הכול ידעו כי היושב בה זוכה לכמה וכמה מעלות בחייו ובמותו, וכי ללימוד ולתפילה בה מעלה יתרה, הרי מעתה לא הייתה עוד ארץ-ישראל מקום שמצווה לישב בו.¹²¹

119 מ' בן-ששון, 'ציר ארץ-ישראל-סוריה: ההיבט הפורמאלי', פעמים, 66 (תשנ"ו), עמ' 6-8; ובמאמרים נוספים. 120 במערב אירופה קמו עוררין על התועלת או החיוב בשיבת הארץ. בין המערערים נמצאו מי שתהו על השימוש בכספי הסיוע ופקפקו באמינות הידיעות על המצב הקשה בה. ראה לעיל, הערה 16.

121 אין תמה אפוא כי פרופיל העולים נשתנה ומספרם נתמעט. גורמים אובייקטיביים כיחסים בין בני זוג, חיובי האישות של בעל לאשתו ותלאות הדרך, שהיו בבחינת סכנת נפשות, פתחו פתח לביטול חיוב הישיבה בארץ-ישראל, שהיה רופף מעיקרו. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם דבריו של ברנאי, הטוען כי בעיקרון הייתה התזה בדבר מרכזיותה של ארץ-ישראל פיקטיווית, וכי שנות הזוהר של המרכז הרוחני רב ההשפעה בצפת היו בבחינת יוצא דופן. משלתי המאה השש-עשרה ואילך הפך למעשה היישוב היהודי בארץ-ישראל סניף תלותי של הגולה. ראה: י' ברנאי, 'מרכזיותה של ארץ-ישראל', הנ"ל, הסטוריוגרפיה ולאומיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 118-128. וראה גם: ברטל בהקדמתו לספרו (לעיל, הערה 14).